

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
(GENEL TÜRK TARİHİ)

XIX. YÜZYIL SEYYAHLARINA GÖRE AZERBAYCAN

Yüksek Lisans Tezi

Sedanur Yavuz

ANKARA-2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
(GENEL TÜRK TARİHİ)

XIX. YÜZYIL SEYYAHLARINA GÖRE AZERBAYCAN

Sedanur Yavuz

Tez Danışmanı

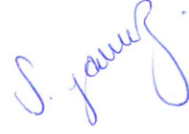
Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu

ANKARA-2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(18/12/2019)

Sedanur Yavuz

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

Sedanur YAVUZ

19. YÜZYIL SEYYAHLARINA GÖRE AZERBAIJAN

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

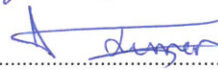
İmzası

Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu

Doç. Dr. Bekir Tamer Samancıoğlu

Tez Sınavı Tarihi 28.10.2019

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
KISALTMALAR.....	ii
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR.....	iii
a) Kaynak Eserleri.....	iii
Seyahatnameler.....	iii
b) Araştırma Eserleri.....	vii
GİRİŞ.....	1
Kuramsal Çerçeve ve Yöntemler.....	1
Seyyah ve Seyahatname Kavramları ve Tarih Bilimindeki Yerleri.....	4

I. BÖLÜM : 19. YÜZYILA KADAR AZERBAYCAN VE 19. YÜZYILDA AZERBAYCAN'A GENEL BİR BAKIŞ

1.1. 19. Yüzyıl'dan Önce Azerbaycan.....	6
1.1.1. Azerbaycan Adı ve Anlamına Dair Görüşler.....	6
1.1.2. 19. Yüzyıla Kadar Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış....	7
1.2. 19. Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Durumu...12	
1.2.1. Azerbaycan'ın İşgalden Önceki Vaziyeti: Hanlıklar Devri.....	12
1.2.2. Rusya ve Kaçar Devleti Kısacasında Azerbaycan.....	15
1.2.3. Rus Hâkimiyeti ve Azerbaycan.....	20
1.2.3.1. Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma Politikası.....	22

II. BÖLÜM : 19. YÜZYILDA SEYYAHLARA GÖRE AZERBAYCAN'IN SOSYAL VE İKTİSADİ HAYATI

2.1. Azerbaycan'da Toplumsal Hayat.....	26
2.1.1. Seyahatnamelerde Geçen Azerbaycan'daki Yerleşim Yeri İsimleri Hakkında.....	26

2.1.2. Ahalinin Etnik Yapısı ve Bu Yapının Sonuçları Hakkında.....	28
2.1.3. Bölgedeki Toplumsal Sorunlar.....	33
2.1.4. Rus İdaresi ve Etkileri.....	36
2.2. Azerbaycan'da İktisadi Hayat.....	37
2.2.1. İpek-Pamuk ve Kumaş	38
2.2.2. Tarım ve Hayvancılık	41
2.2.3. Balıkçılık.....	44
2.2.4. Şarap Üretimi.....	45
2.2.5. Ulaşım.....	46
2.2.6. Konaklama.....	49
2.2.7. Petrol ve Gazyağı	51

III. BÖLÜM : 19. YÜZYILDA AZERBAYCAN'DA DİNİ VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1.Dini Hayat.....	62
3.1.1. Hristiyanlık.....	62
3.1.2. Rus Tarikatları: Malakanlar ve Skopzenler.....	64
3.1.3. Müslümanlık ve Mezhepler.....	66
3.1.4. Zerdüştlük Hakkında.....	67
3.2.Kültürel Hayat.....	72
3.2.1. Şehirlerin Görünümü ve Mimarisi.....	72
3.2.1.1 Şamahı.....	72
3.2.1.2. Gence.....	73
3.2.1.3. Şeki.....	74
3.2.1.4. Salyan.....	74
3.2.1.5. Bakü.....	75
3.2.2. Giyim.....	78
3.2.3. Efsaneler.....	80
3.2.4. Törenler.....	83

SONUÇ.....	85
-------------------	-----------

KRONOLOJİ.....	90
-----------------------	-----------

EKLER.....	92
-------------------	-----------

ÖZET.....105

ABSTRACT.....106

KAYNAKÇA.....107

ÖNSÖZ

Kafkasya’da bulunan Azerbaycan, Türk Dünyası içerisinde önemli bir yere sahip olan, Türkiye ile yakın ilişkiler içerisinde ve derin bağları bulunan bir Türk Devletidir. Eski çağlardan günümüze dek birçok devletin himayesi altında bulunmakla birlikte yerel idareler tarafından da yönetilen Azerbaycan coğrafyasına birçok gezginin seyahatler düzenlediği bilinmektedir.

Gerek jeostratejik konumu, gerek çok kültürlü yapısı, gerekse de doğal zenginlikleri sebebi ile akademik olarak, Azerbaycan üzerinde pek çok araştırma yapılmıştır. Azerbaycan hakkındaki araştırmalar sırasında bilgi alınabilecek en önemli kaynaklar arasında da sözünü ettiğimiz seyyahların seyahatnameleri bulunmaktadır.

Bu çalışmada Azerbaycan’ın XIX. Yüzyıldaki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel durumunu aydınlatmak amacı güdülmüştür. Verilen bilgilerin çok büyük bir kısmı söz konusu yüzyılda bölgeyi ziyaret etmiş olan seyyahların eserlerinden edinilmiştir. Seyyahlar arasında tarafsız bir gözlem yapmamış olanlar, hatta misyoner olup kendi amaçları doğrultusunda gördüklerini yorumlayanlar da olmuştur. Biz araştırmamız boyunca, tarafsızca tüm görüş ve içerikleri değerlendirmeye çalışarak bu çalışmayı ortaya çıkardık.

Bu çalışma süresince desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu ve bize yol gösteren Prof. Dr Abdullah Gündoğdu’ya teşekkürlerimi borç bilirim.

Sedanur Yavuz

Ankara, 2019

KISALTMALAR

a.g.e. adı geçen eser

a.g.m. adı geçen makale

AYB Azerbaycan Yurt Bilgisi

bkz. bakınız

c. cilt

ev. Çeviren

DİA Diyanet İslam Ansiklopedisi

h. hicrî

haz. hazırlayan

İA İslam Ansiklopedisi (MEB)

nr. numara

s. sayfa

SUTAD Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Türkler Türkler Ansiklopedisi

v. volume

y.l. yüksek lisans

yy. yüzyıl

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

a) Kaynak Eserleri

Seyahatnameler

Kafkasya bölgesi bir geçiş noktası olmasının da yarattığı etkiyle çok sayıda seyyahın uğradığı bir bölgedir. Gerek Türkistan bölgesine, gerek Rusya gerekse İran topraklarına yapılmış seyahatlerde birçok seyyahın Azerbaycan'a da yolu düşmüştür. Çalışmamıza konu olan seyyahlardan iki tanesi 18. Yüzyılda, bir tanesi 19. Yüzyılın ilk yarısında, bir tanesi 20. Yüzyılın başında, kalan on tanesi ise 19. Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'a seyahat etmiştir. Seyyahların Türkçe'ye çevrilmiş, İngilizce, ya da başka dillerden İngilizce'ye çevrilmiş olan seyahatnamelerinden faydalanılmıştır. Bu çalışmada ele alınan seyyahlar ve seyahatnameleri ise aşağıdaki gibidir.

1) İskoçyalı John Bell, 18. yüzyılda yaşamış bir doktordur. 1715-1718 yılları arasında İran'a seyahat eden Bell'in tek yapıtı bu seyahatini anlattığı "Travels from St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia" isimli kitabıdır. 19. Yüzyıldan önce bir seyahat gerçekleştirmiş olsa da hakkında önemli bilgiler verdiği Şamahı'nın geçirdiği değişimi görmek açısından, onun bu yapıtını da araştırmamıza dâhil etmiş bulunuyoruz.¹

2) Doğu Hindistan Şirketi'nin İngiliz gezgini ve memuru olan Forster, 1782 yılında Kalküta, Bengal'den başlayan ve Keşmir, Afganistan, Herat, Horasan, Mazenderan'dan geçerek Hazar Denizi'ni gemiyle aştığı daha sonra Bakü, Astrahan, Moskova, St. Petersburg'a ve son olarak da Londra'ya gemiyle seyahat ettiği bir yolculuğa çıkmıştır. George Forster, tıpkı John Bell gibi her ne kadar 19. yüzyıl seyyahı

¹ John Bell, *Travels From St. Petersburg In Russia To Diverse Parts of Asia*, 1762, v.1

olmasa da 18. yüzyılın sonlarında Şirvan ve Bakü hakkında önemli bilgiler vermiştir. Seyahatinde edindiği bilgileri “A Journey From Bengal to England” isimli eserine aktarmıştır.²

3) 1819-1820 yılları arasında M. N. Muravyev Hive’ye seyahat etmiştir. Bu seyahat sırasında Azerbaycan’dan da geçen Muravyev; Kür nehri çevresi, Bakü, Şamahı ve Lenkeran hakkında bazı bilgiler vermiştir. Muravyev’in eseri ilk kez “Voyage en Turcomanie et a Khiva fait en 1819 et 1820”(Paris, 1823) olarak basılmıştır.³

4) H. Mounsey, 1834-1882 yılları arasında yaşamıştır. İngiliz bir diplomat olan Mounsey 1865 yılında İran’a bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bu gezi sırasında yolu Bakü’ye de düşmüş, Bakü hakkında çok kısa bilgiler vermiştir. Mounsey’in gezi notları Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia” adı altında Londra’da yayınlanmıştır.⁴

5) Valentine Baker; 1827-1887 yılları arasında yaşamış İngiliz askerdir. Birleşik Krallık, Osmanlı Devleti ve Mısır Devletleri hizmetinde kumandanlık yapmıştır. 1873’te arkadaşı F. Burnaby ile Horasan’a doğru ünlü bir yolculuğa başlamış olan Baker, Hive Hanlığı’na erişemese de, yolculuğun sonuçları, özellikle Rusya’nın Orta Asya’da ilerlemesiyle ilgili olarak çok sayıda siyasi, coğrafi ve askeri bilgiyi sağlamıştır. Baker “Clouds in the east: Travels and the adventures on the Perso Turkoman Frontier” isimli eserinde Gence, Kür Nehri çevresi, Şamahı, Bakü ve Lenkeran hakkında bilgiler vermiştir.⁵

6) Hippisley Cunliffe Marsh, bir İngiliz vatandaşıdır. Marsh, 18. Bengal Süvari birliğinde yüzbaşısıdır. Çalışmamızda Yüzbaşı Marsh’ın 1873 yılında başladığı

² George Forster, **Journey From Bengal To England**, London, 1808, v.2

³ Muraviev, **Muraviev’s Journey To Khiva Through The Turcoman Country**, Rusça’dan İngilizce’ye çev.Philipp Strahl, Calcutta, 1871

⁴ Augustus H. Mounsey, **A Journey Through The Caucasus And The Interior Of Persia**, London, 1872

⁵ Valentine Baker, **Clouds In The East: Travels and Adventures on The Perso-Turkoman Frontier**, William Clowes and Sons, London,1876

seyahatinden notlar kaydettiği “A Ride Through Islam; Being A Journey Through Persia and Afganistan To India, Meshed, Herat and Kandahar” eserinden faydalandık.⁶ Kendisi bu eserde Gence, Bakü ve meşhur kız kulesi hakkında bilgiler vermiştir.

7) Seyyah Mehmed Emin Efendi, 1877 yılında Türkistan’a bir seyahatte bulunmuş ve bölgeye ulaşmak için Bakü’den geçmesi gerekmiş, Bakü’de iki hafta kadar kalmıştır. Mehmed Emin Efendi “İstanbul’dan Asya-yı Vusta’ya Seyahat” isimli eserinde Bakü’nün ahalisi, havası ve petrol kaynakları hakkında ehemmiyetli bilgiler sunmuştur.⁷

8) Edmond O’Donovan, İrlandalı bir savaş muhabiridir. 1844 yılında Dublin’de doğmuştur. 1866 yılında gazetelerde yazmaya başlamıştır. Kendisi Kurdufan’da, Sudan Seferi sırasında hayatını kaybeden ilk gazetecidir. O’donovan’ın Merv’e yolculuğu 1879 yılında başlamıştır. Seyahati sırasındaki tecrübelerini “The Merv Oasis” başlığı altında iki ciltlik kitap halinde yayınlamıştır. Eserinin ilk cildinde Gence, Şamahı ve Bakü’nün sosyal, ekonomik, dini ve kültürel durumu hakkında bilgiler sunmuştur.⁸

9) Pierre Gabriel Édouard Bonvalot, Orta Asya ve Tibet’e seyahat etmiş olan Yahudi asıllı bir Fransız kâşif ve siyasetçidir. Bonvalot 1853 yılında Fransa’da Epagne’de doğmuştur. Bonvalot Orta Asya seyahatine 1880 yılında çıkmıştır. Azerbaycan’ın bazı bölgelerini de rotasına dâhil eden seyyah; Azerbaycan Türkleri’nin adetleri, inançları ve giyimleri hakkında kısa bilgiler vermiştir.⁹

10) James Bassett; 1834 Kanada doğumlu, Presbiteryen misyonerdir. Tahran’daki ilk Amerikan elçiliğinin kurucusudur. Bölgede görevlendirilmesi doğrultusunda İran’a seyahat etmiş, bu seyahatini anlatan “Persia, The Land of

⁶ Hippisley Cunliffe Marsh, **A Ride Through Islam: Being A Journey Through Persia and Afghanistan to InDIA**, Edwards and Co., London, 1877

⁷ Mehmed Emin Efendi, **İstanbul’dan Asya-yı Vustaya Seyahat**, haz. İsmail Aka, C. Telci ve V. Günay, İrfan Kül. Eğ. Mer., İzmir, 1998

⁸ Edmond O’donovan, **The Merv Oasis**, London, 1882, v. 1

⁹ Gabriel Bonvalot, **Through The Heart Of Asia Over The Pamir To InDIA**, London, 1889, v. 1

Imams”(1886) isimli eserini ortaya koymuştur. Bu eserinde Bakü ve çevresi hakkında önemli noktalara değinmiştir.¹⁰

11) Albay A. Le Messurier, Bombay’a görevli olarak giden bir askerdir. 1887 yılında Bombay’dan dönerken Kafkasya’ya da yolu düşmüştür. Hakkında fazla bir bilgi bulunmayan Messurier, “From London to Bokhara and A Ride Through Persia” isimli eserinde Bakü petrolünün üretim süreci ve ekonomik önemi ile ilgili bilgiler sunmuştur.¹¹

12) Muhammed Zâhir Bigi’nin tam belli olmamakla birlikte 1870 yılında Rusya’nın Penza kentinde doğduğu düşünülmektedir. Bigi 1893 yılında Türkistan’a seyahat etmiş daha sonra ikâmet ettiği Rus kenti Rostov’a dönmüştür. Onun yolu bu seyahati sırasında Bakü’ye de düşmüştür ve Bakü hakkında bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgileri “Maveraünnehir’de Seyahat” isimli Türkçe’ye aktarılmış eserinde bulabilmekteyiz.¹²

13) E.A. Brayley Hodgetts’in de 1895 yılında gerçekleştirdiği seyahatinden aktardığı bilgiler de önem arz eder. Fakat Hodgetts, bölgeye önyargıları ile giden bir gazetecidir. Kitabında yazdığı önsözünden anlaşıldığı kadarıyla kendisinin amacı 19. Yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğunun Ermenilere yönelik sözde bir kıyım gerçekleştirdiği iddiasını güçlendirmek ve Ermenistan propagandası yaparak Kafkasya toprakları hakkında bilgi vermektir. Bu sebeple Hodgetts’in cümleleri, ilmî kabul edilmemekle birlikte yine de değerlendirilmiştir. Hodgetts “Round about Armenia” ismiyle basılan kitabında Bakü’den söz etmiştir.¹³

¹⁰ James Bassett, **Persia: Land Of Imams**, London, 1887

¹¹ Colonel Augustus Le Messurier, **From London to Bokhara and A Ride Through Persia**, Richard Bentley and Son, London, 1889

¹² Muhammed Zahir Bigi, **Maveraünnehir’de Seyahat**, haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yay., İstanbul, 2005

¹³ E.A. Brayley Hodgetts, **Round About Armenia**, London, 1896

14) Abraham Valentine Williams Jackson, 1862 yılında New York'da doğmuştur. 1883 yılında Columbia University'den mezun olmuştur. Anglo-Sakson ve Hint-Avrupa dillerini araştırma konusu edinmiştir. Zerdüştlük ve Avesta üzerine de önemli çalışmalar yapmış, bu konudaki eserleri ders kitabı olarak kullanılmıştır. İran'a seyahatler gerçekleştiren yazar, seyahatlerinde edindiği bilgileri "Persia Past and Present"(1906) ve "From Constantinople to the Home of Omar Khayyam"(1911) olmak üzere iki eserde toplamıştır. İkinci eserinde Bakü hakkında çok önemli ve geniş bilgiler vermiş ayrıca bölgenin tarihine de değinmiştir.¹⁴

19. yüzyıl seyyahları dışında, Azerbaycan'ın erken tarihi hakkında bilgi verilirken Albanlar hakkında Strabon'un¹⁵ "Geography" isimli eserinden faydalanılmıştır.

b) Araştırma Eserleri

1160 yılında Cizre'de doğan ve uzun süre tahsil alıp tarihçi, yazar ve muhaddis olan İbn'ül Esir, Ortaçağ'ın en güvenilir ve en önemli tarihçilerinden biri olarak kabul görmüştür.¹⁶ İbn'ül Esir'i bu kadar büyük bir tarihçi haline getiren, Hz. Adem'in yaratılışının anlatılması ile başlayıp 13. Yüzyılda Moğolların Kafkasya'yı işgali ile sonlanan 12 ciltlik İslam Tarihi eserinin 2. Ve 9. Ciltlerinden Azerbaycan'ın siyasi tarihi konusunda faydalanılmıştır.

¹⁴ A.V. Williams Jackson, **From Constantinople To The Home Of Omar Khayyam**, Gorgias Press, New Jersey, 2002

¹⁵ Ünlü Yunan coğrafyacı ve tarihçi Strabo, M.Ö. 64 yılında doğup M.S. 21 yılında ölmüştür. Coğrafya eserinin ilk iki cildi, coğrafyanın yöntem ve amaçları ile ilgili teorik bilgiler ve eski coğrafyacılar hakkında bilgiler içerir. Strabon'un Coğrafyası'nın günümüze kadar gelebilen kısımlarında İberya, Galya İtalya, Kafkasya, Karadeniz, İran, Mezopotamya, Suriye, Filistin, Mısır gibi birçok bölge hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bkz.

François Lasserre, "Strabo", **Encyclopedia Britannica**

<https://www.britannica.com/biography/Strabo>

¹⁶ Abdülkerim Özeydin, "İbn'ül Esir, İzzeddin", **DİA**, TDV Yay., 2000, İstanbul, c.21, s. 26-27

Yusif Yusifov¹⁷, Mehmed Emin Resulzade¹⁸, Ziya Musa Buniyatov,¹⁹ İsmail Mehmetov²⁰, Sara Aşurbeyli²¹, Mahmud İsmailov²² gibi Azerbaycan tarihçilerinin eserleri ve Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası'nın 7 cilt olarak yayınladığı "Azerbaycan Tarihi"²³ eseri de bu çalışmada önemli bir yere sahiptir.

Prof. Dr. Nesib Nesibli'nin²⁴ Azerbaycan Tarihi Millet-Devlet-Siyaset isimli eserinden özellikle Azerbaycan'ın siyasi tarihi konusunda ve Telman Nusretoğlu'nun²⁵

¹⁷ Yusifov, 1929 yılında günümüz Ermenistan'ının sınırları içerisinde doğmuş, 1998 yılında hayatını kaybetmiştir. Yusifov Azerbaycan'ın önemli tarihçilerindendir. Ayrıca kendisi bir doğu bilimci, Türkolog, dilbilimci ve toponomisttir. Yusifov Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce eserler vermiştir. Bkz.

Yusif Behlul Oğlu Yusifov, Azərbaycan Tarixi Elektron Kitabxanası, <http://lib.az/persons/26>

¹⁸ Mehmed Emin Resulzade 1884 yılında Bakü yakınlarında doğmuştur. Kendisi 1918 yılında kurulan ve ömrü yalnızca iki yıl olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanıdır. Resulzade, Azerbaycan'da milli bilinç kazanışmasında önemli rol oynamıştır. Bu amaca hizmet etmek için çeşitli dergi ve gazetelerde yazmış, Açığsöz Gazetesi, Kardaş Kömeği ve Yeni Kafkasya Mecmuasını bizzat kendisi çıkartmıştır. Azerbaycan tarihi ile de ilgili olmak üzere birçok makale ve çalışma yayınlamış olan Resulzade, 1955'te hayatını kaybetmiştir. Bkz.

Yavuz Akpınar, "Resulzade, Mehmed Emin", **DİA**, TDV Yay., İstanbul, 2008, c. 35, s. 2-5

¹⁹ Ziya Musa Bünyadov(Buniatov), 1923 yılında Astara şehrinde dünyaya gelmiştir. Moskova'da eğitim görmüş olan Bünyadov, Azerbaycan'da uzman tarihçi olarak görev yapmış, profesörlük unvanını da burada kazanmıştır. Azerbaycan'ın farklı dönemlerdeki tarihi üzerine birçok çalışması bulunan Bünyadov 1997 yılında hayatını kaybetmiştir. Bkz.

Qıyas Şükürov, "Bünyadov, Ziya", **DİA**, TDV Yay., İstanbul, 2016, c. Ek-1, s. 225-226

²⁰ Prof Dr. İsmail Mehmetov, Azerbaycan'da doğmuş ve tahsilini Bakü Devlet Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Kendisi Türk ve Kafkas Halkları Tarihi alanında profesördür ve Bakü Devlet Üniversitesi Eski ve Orta Çağ Türk Tarihi üzerine dersler vermektedir. Bkz.

İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı : Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, Ötüken Neş., İstanbul, 2009

²¹ Sara Aşurbeyli(Sara Balabey Kızı Aşurbeyli), 1906 yılında Bakü'de doğmuştur. İstanbul'da ve Azerbaycan'da tahsilini tamamlamış, hem sanat hem de tarih araştırmaları ile meşgul olmuştur. Özellikle Bakü ve Şirvanşahlar Devleti tarihi üzerine çalışıp çeşitli eserler vermiş olan, tarihçi, doğu bilimci, ressam ve müzisyen olarak bilinen Aşurbeyli 2001 yılında hayata gözlerini yummuştur. Bkz.

Sara Balabey Kızı Aşurbeyli, Azərbaycan Tarixi Elektron Kitabxanası, <http://lib.az/persons/34>

²² Mahmud İsmailov, 1920 yılında doğmuştur. İsmailov eğitimini Bakü'de tamamlamıştır. Kendisi 2002 yılında hayatını kaybetmesine dek Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası'nda tarih çalışmaları yapmıştır. Bkz. "İsmayilov Mahmud Əliabbas oğlu", Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, **[Erişim Adresi]:**

<http://science.gov.az/forms/skanchavshiesya-chlenyikorrespondenty/3423>

²³ Bu eser tam olarak Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu şeklinde isimlendirilen enstitü tarafından yayınlanmıştır. İqrar Eliyev, Oqtay Efendiyev, Naile Velihanlı, Mahmud İsmailov ve Ziya Musa Bünyadov gibi birçok Azerbaycanlı tarihçinin ortak çalışma ile hazırladığı 7 ciltlik eserin 4 cildinden bu çalışmada faydalanılmıştır.

²⁴ Prof. Dr. Nesib Nesibli; 1956 yılında Gürcistan Borçalı'da doğmuştur. Tahsilini Bakü ve Moskova'da tamamlayan Nesibli, Azerbaycan Tarihi, Genel Türk Tarihi alanları ile ilgilenmektedir. Kendisi Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde öğretim üyeliği yapmaktadır. Bkz.

N. Nesibli, **Azerbaycan Tarihi**, Altınordu Yay., Ankara, 2019

²⁵ Telman Nusretoğlu 1971 yılında Azerbaycan'da doğmuştur. Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde, yüksek lisans eğitimini de aynı üniversitenin Genel Türk Tarihi Bölümünde tamamlamıştır. İstanbul Üniversitesinden doktor unvanı alan Nusretoğlu aynı zamanda gazetecilik yapmaktadır. Bkz.

Telman Nusretoğlu, **Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri**, Ötüken Neşr., İstanbul, 2017

Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri eserinden de Rusya'nın Azerbaycan'daki Hristiyanlaştırma politikaları konusunda faydalanılmıştır.

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan²⁶ Türk Tarihi alanında önemli çalışmalar yapmıştır ve Azerbaycan da onun ilgilendiği alanlar arasında olmuştur. Togan'ın müellifi olduğu İslam Ansiklopedisi-Azerbaycan Maddesinden ve Azerbaycan Yurt Bilgisinde yer alan makalelerinden büyük ölçüde faydalanılmıştır.

İran Ansiklopedisi²⁷, Milli Eğitim tarafından yayınlanan İslam Ansiklopedisi²⁸, Diyanet Vakfı tarafından basılan İslam Ansiklopedisi²⁹ ve Türkler Ansiklopedisi'nden³⁰, özellikle bu araştırmadaki terimler, kişiler, devlet ve bölge isimlerini açıklama konusunda yararlanılmıştır.

²⁶ Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan, 1890 yılında Başkirt Özerk Cumhuriyeti topraklarında doğmuştur. Eğitimini Rusya'da tamamlayan Togan, hem tarihçi hem de siyasetçidir. Turancılık görüşünü benimsemiştir. 1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmuştur. Yıllarca İstanbul Üniversitesinde görev yapmış olan Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Türk Tarihi üzerine çok önemli çalışmalar yapmıştır. Bkz.

Tuncer Baykara, "Zeki Velidi Togan", **D.İ.A.**, TDV Yay., İstanbul, 2012, c. 41, s. 209-210

²⁷ İran Ansiklopedisi(The Encyclopædia Iranica), çalışmalarına 1970 yılında başlanmıştır. Bu çalışma, Columbia Üniversitesi destekli, Orta Doğu, Kafkasya, Orta Asya ve Hint Yarımadasında İran Medeniyeti çalışmalarını içeren bir eserdir. Bkz.

Encyclopædia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/pages/about>

²⁸ İslam Ansiklopedisi; 1940-1987 yılları arasında yayımlanan İslâm tarih, coğrafya, etnografya ve biyografi ansiklopedisidir. Ansiklopedi toplam 13 ciltten oluşmaktadır ve akademik çalışmalarda çok önemli bir kaynak halini almıştır. Bkz.

Orhan F. Köprülü, "İslâm Ansiklopedisi", **DiA**, TDV Yay., İstanbul, 2001, c. 23, s. 43-44

²⁹ İlk cildi 1988 yılında yayınlanan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi basımı toplamda 46 cilt olarak 2016 yılında tamamlanmıştır. Ansiklopedi içerisinde, Kur'an-ı Kerim'in sûreleri, Kur'an'da adı geçen isimler ve terimler, Müslümanların ilim ve kültür hayatını etkilemiş önde gelen yazılı ve sözlü eserler, klasikler, İslam tarihi boyunca yaşamış alim, edebiyatçı ve devlet adamı gibi önemli şahsiyetler, mimari yapılar, şehirler gibi birçok konuda madde bulunmaktadır. Ayrıca ansiklopediye internet erişimi de bulunmaktadır. Bkz.

TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkinda/>

³⁰ Toplam 21 cilt olan Türkler Ansiklopedisi, 3 takım halinde basılan eserin (Türkler Ansiklopedisi, The Turks ve Genel Türk Tarihi) yalnızca bir takımıdır ve Türklerin tarihini en eski çağlardan 21. Yüzyıla dek ele almaktadır. 1622 makeden oluşan ve editörlüğünü Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek ve Prof. Dr. Salim Koca'nın yayın kurulu başkanlığını ise Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun yaptığı bu ansiklopedi özellikle Türk Kültürü ve Tarihi konusunda mühim bir kaynaktır. Bkz.

Türkler(Sunuş), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002

Tadeus Swietochowski'nin³¹ “Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920” isimli eserinden Azerbaycan'ın tarihi, nüfus yoğunluğunun değişmesi ve ekonomisi konularında yararlanılmıştır.

2014 yılında Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından basılan Çolpan Kavuncu, Bekir Tümen Somuncuoğlu, Leyla Sayfutdinova ve başka birçok ismin emeği bulunan Türk Dünyası Başkentleri³² kitabının “Bakü” bölümü de bu çalışmada faydalanılan bir eserdir.

Abdulkadir Yuvalı'nın³³ İlhanlı Tarihi eserinden, Azerbaycan'ın İlhanlı dönemindeki durumu anlatılırken yararlanılmıştır. Son olarak Azerbaycan ile ilgili yazılmış olan bazı yüksek lisans ve doktora tezleri de çalışmada yararlanılan araştırma eserleri arasındadır.

³¹ Tadeusz Swietochowski, 1933 yılında Fransa'da doğan bir Polonyalıdır. Swietochowski Rusya ve Ortadoğu Çalışmaları'nda Profesörlük yapmıştır ve Kafkasya ve Azerbaycan alanlarında uzmandır. Sovyet sonrası Müslümanlar konusundaki çalışmaları ile bu alanın öncülerinden olmuştur. 2017 yılında New York'da hayatını kaybetmiştir. Bkz.

“Tadeusz Swietochowski” [Erişim Adresi]:

<https://www.legacy.com/obituaries/nytimes/obituary.aspx?pid=184187656>

³² Leyla Sayfutdinova ve d., **Türk Dünyası Başkentleri(Ankara, Almatı-Astana, Aşkabat, Bakü, Bişkek, Duşanbe, Lefkoşa, Taşkent)**, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2014

³³ Abdülkadir Yuvalı, 1948 yılında doğmuş, yüksek öğrenimini Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde tamamlamıştır. Daha sonra çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yapan Yuvalı, 1996 yılında Profesörlük unvanını kazanmıştır. Türk Tarihi ve İlhanlı Tarihi hakkında değerli çalışmaları bulunan Yuvalı, emekliliğinde de çalışmalarına devam etmektedir. Bkz.

Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlı Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2017

GİRİŞ

Kuramsal Çerçeve ve Yöntemler

Kafkasya Devletleri ve Türk Devletleri arasında Azerbaycan büyük önem teşkil etmekte ve birçok araştırmaya konu olmaktadır. Azerbaycan; coğrafi kıymeti, yeraltı ve yerüstü kaynakları, kültürel zenginliği dolayısı ile seyyahların da ilgilendiği bir bölge olmuştur.

Bu çalışmada 19. Yüzyıl seyyahlarından Muravyev, H. Mounsey, V. Baker, H. C. Marsh, Mehmed Emin Efendi, E. O'donovan, P.G.E. Bonvalot, J. Bassett, A. Le Messurier, Muhammed Zahir Bigi, E.A.B. Hodgetts'e ek olarak bu periyod dışında kalan John Bell(18. Yüzyıl), Forster(18. Yüzyıl) ve A. V. W. Jackson'ın(1905) seyahatnamelerinin Azerbaycan ile ilgili olan bölümleri ele alınmıştır. Seyahatnamelerde, günümüzde de tarihi kaynaklarda da kullanılmamış olan farklı yer isimleri kullanılmış, bunlardan tespiti yapılabilenler yapılmış, yapılamayanlar ise göz ardı edilmiştir.

Tezimizin birinci bölümünde; öncelikle Azerbaycan isminin kökenine ve kullanımına değinilmiştir. Daha sonra 19. Yüzyıl öncesi Azerbaycan tarihi, Azerbaycan'daki tarih anlayışı gereğince³⁴ kısaca özetlenmiştir. İlk olarak en eski insan toplulukları ve medeniyetler belirtilmiştir. Güney ve Kuzey Azerbaycan'da kurulmuş olan devletler kısaca açıklanmıştır. Bölüm; gerek İslâmiyet öncesi gerekse İslâmi dönemde bölgeye hâkim olmuş büyük devletlerin, varlığını sürdürmeye çalışan küçük feodal devletlerin ve aralarındaki mücadelelerin anlatılması ile devam etmiştir. Türklerin Azerbaycan'a gelişi de bu kısmın konularındandır. 13. Yüzyılda gerçekleşen Moğol

³⁴ Prof. Dr. Nesib Nesibli'ye göre Azerbaycan'daki mevcut tarih anlayışı, Sovyet ve İran etkisi ile gelişmiş, bağımsızlıktan sonra bile bu etkiden çıkamamıştır. Günümüzde de Azerbaycan Tarihi, millet odaklı değil coğrafya odaklıdır ve tarih araştırmaları, siyasetten bağımsız var olamamıştır. Bkz.

Nesib Nesibli, **a.g.e.**, s. 11-17

akınları ve Azerbaycan’a hâkim oluşları, sonrasında Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin Azerbaycan’da Türk kültürünün gelişmesindeki rolü ve Azerbaycan’ın Safevi ve Osmanlı Devletlerinin çatışma alanı olması, nihayetinde Rusların Azerbaycan’a hükmetmeye başlaması ile bölümün “a” bendi sonlandırılmıştır.

Birinci bölümün “b” bendi, Rusların Azerbaycan’a hâkim olmak için İran ile yaşadığı mücadeleler ile başlamıştır. İran’ın mağlup olması sonrası yapılan ve Azerbaycan tarihi açısından bir dönüm noktası olan Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları, Türkmençay Antlaşmasının maddeleri en önemli konulardandır. Daha sonra Rusların Azerbaycan’ı ele geçirmesi ile birlikte kurduğu idari sistem ve bölgenin sosyal ve ekonomik yapısından söz edilmiştir. Rusların uyguladığı yanlış politikalar, özellikle de Rus görevlilerin halkı istismarı ve Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları sebebi ile halkın huzursuz olması, ayaklanmaları beraberinde getirmiştir. Bölüm, halkın genel durumu ve ekonomisi incelenerek sonlandırılmıştır.

İkinci bölüm; 19. Yüzyılda Seyyahlara Göre Azerbaycan’ın Sosyal ve İktisâdi Hayatı” başlığı altında düzenlenmiştir. Bölümün ilk bendinde sosyal hayata yer verilmiştir. Öncelikle seyahatnamelerde adı geçen Azerbaycan bölgeleri belirtilmiştir. Ardından Azerbaycan halkının nüfus yoğunluğu, etnik yapısı ve dini çeşitliliğine değinilerek bu yapının bölgede yarattığı huzursuzluklardan bahsedilmiştir. Hem toplum içerisindeki huzursuzluklar hem de Rus yönetiminden kaynaklı huzursuzluklar bölüme konu edinilmiştir. İkinci bölümün “a” bendi, seyyahların gezdikleri şehirlerin fiziksel özelliklerine ne şekilde değindiği anlatılarak son bulmuştur.

Bölümün “b” bendi; seyyahlara göre Azerbaycan’ın ekonomik hayatının ele alındığı kısımdır. İpek, pamuk, kumaş üretimi ve bunların ticaretinin yapılması, tarım ve hayvancılığın durumu ile çeşitli gıda malzemelerinin üretim ve ticareti Azerbaycan’ın bu yüzyıldaki ekonomik hayatı için önem teşkil etmiştir. Ulaşım ve konaklamadaki

gelişmelerin de ele alındığı bölümde esas ehemmiyetli konu petrol ve gazyağı üretimi olmuştur. 19. Yüzyıl, petrolün Azerbaycan'da hak ettiği değeri görmeye başladığı yüzyıl olmuştur. Önceden ısı, ışık kaynağı ve hatta şifa için kullanılmış olan petrolin artık sanayide yerini alması ve Avrupa merkezli şirketlerin kurulması, bu bendin en önemli konusudur. Bazı seyyahlar, Azerbaycan'daki petrol tesisleri ve üretimi hakkında sayfalarca bilgi vermiş, bu bilgiler de çalışmamızda kullanılmıştır.

Tezimizin 3. ve son bölümü seyahatnameler ışığında 19. Yüzyılda Azerbaycan'ın dini ve kültürel durumunun değerlendirildiği bölümdür. Bu bölüm “Dini Hayat” ve “Kültürel Hayat” olmak üzere iki kısımdan oluşmuştur. Dini hayatın anlatıldığı bölümde, bölgeye Rus işgali ile birlikte gelen Hristiyan cemaatler ve diğer Hristiyan gruplar, Müslümanlar, ibadethaneler ve bölge için ayrı bir dini ve kültürel miras olan Zerdüştlük ve ateşgâhtan söz edilmektedir. Burada ateşgâhın menşeinin Zerdüştilere mi Budistlere mi ait olduğuna dair şüphelere de yer verilmiştir. Özellikle ateşgâhın yapısı, seyyahlar tarafından da vurgulanmış olması sebebi ile bölümün önemli bir kısmını işgal etmektedir.

Kültürel hayattan söz edilen ikinci kısımda, Azerbaycan'ın çok kültürlü zenginliği açığa çıkartılmıştır. Burada öncelikle seyyahlar tarafından Azerbaycan'da var olduğu belirtilen bazı mimari yapılardan bahsedilmiştir. Şamahı şehri, bu bölümde ayrı bir önem arz etmektedir. Şehri ziyaret etmiş olan seyyahlar, sürekli yaşanan depremler dolayısı ile oluşan yıkıntılar arasında antik mimari yapılar keşfetmişlerdir. Bakü'nün hem Avrupalı hem Asyalı yönü de değerlendirilerek, halkın geleneksel kıyafetleri hakkındaki bilgiler derlenerek devam edilmiştir. Önemli kültürel miraslar olan şehir efsaneleri, destanlar ve halkın gerçekleştirdiği törenler kültürel yaşamın vazgeçilmez parçaları olarak çalışmamızda yer almış, son olarak Azerbaycan'daki Türk varlığına yönelik bulgular değerlendirilerek 3 ana bölümümüz sona ermiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi araştırmamız seyahatnamelerden yola çıkılarak yapılmıştır. Bu sebeple seyyahların cümlelerinin, birebir çeviri şeklinde verildiği birçok bölüm olmuştur. Burada amaç, seyyahların verdiği bilgilerin herhangi bir kopukluk oluşmadan, net bir şekilde sunulmasıdır.

Seyyah ve Seyahatname Kavramları ve Tarih Bilimindeki Yerleri

Tarih araştırmalarında bilgi edindiğimiz materyallere kaynak denmektedir. Kaynaklar sözlü veya yazılı şekilde olabilmektedir. Mübahat Kütükoğlu, yazılı kaynakları da arşiv malzemesi ve kütüphane malzemesi olarak ikiye ayırmıştır. Kütüphane malzemelerinden biri de tarih araştırmalarının en önemli yazılı kaynaklarından olan seyahatnamelerdir.³⁵

Yalnızca tarih araştırmalarında kullanılmakla kalmayan, birçok bilim dalına katkı sunmuş olan seyahatnameler, kelime anlamı olarak Arapça gezmek-gezi anlamına gelen “seyahat” ile Farsça mektup anlamına gelen “nâme” kelimelerinin birleşiminden oluşur.³⁶

Tarihte bilinen ilk seyahat Uruk Kralı Gilgamiş’in seyahati olarak görülürken, Gilgamiş Destanı da ilk seyahatname sayılabilir.³⁷ Marco Polo, İbn Battuta, Evliya Çelebi gibi gezginlerin seyahatnameleri bilinen en önemli seyahatnamelerdendir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan seyahatlerin birçok nedeni olabilmekteydi. İbadet, bilim, iş-devlet görevlendirmesi, sağlık, merak gibi nedenlerin yanı sıra seyahat etmenin başlı başına bir amaç olduğu dönemler de olmuştur. Amaç ne olursa olsun, seyyahlar yazdıkları seyahatnameler ile kendi toplumlarına önemli katkılar sunmuş oluyordu.

Bir seyahatname, döneminde toplumlara büyük katkılar sağlamışsa da bilime katkısının boyutu, seyyahın kimliğinden bağımsız değerlendirilemez. Zira seyyahın içinden

³⁵ Mübahat Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, TTK Yay., Ankara, 2017, s. 25

³⁶ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatnâme”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, c.37, s. 9

³⁷ İbrahim Şirin, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorluğu”, **Türk Yurdu Dergisi**, 2013, Sayı: 310

çıkıldığı toplum, tâbii olduğu din, eğitim düzeyi gibi etkenler, seyahat ettiği toplumu gözlemine etki edebilir. Bu sebeple seyahatnamelerin bilimsel araştırmalarda kullanımı tartışmalı olabilmektedir. Bu problem ancak seyyahın değerlendirmeleri farklı kaynaklar ile karşılaştırılarak, tutarsız yönleri bilimsel çalışmalara dâhil edilmeyerek aşılabilmektedir.³⁸ Sonuç olarak, seyahatname incelenirken seyyahın kimliği bir an olsun akıldan çıkarılmamalıdır. Biz de bu çalışmamızda seyahatnameleri bu şekilde değerlendirmeye çalıştık.

Seyahatnameler yukarda söz edildiği şekilde, değerlendirilmesinde çok dikkat gerektirmesine rağmen, her zaman tarih araştırmalarında büyük önem teşkil etmiştir. Çünkü özellikle yabancı seyyahlar, gezdikleri bölgelere ve halklara ayna tutmuşlar, toplumun ayırt edemediği noktalara değinebilmişlerdir.³⁹ Bu çalışmada 19. Yüzyıl Azerbaycanı'nın durumuna, bu önemli kaynaklar ile ışık tutmak amaçlanmıştır.

³⁸ İ. Şirin, **a.g.m.**

³⁹ Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usûl**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 59

I. BÖLÜM: 19. YÜZYIL'A KADAR AZERBAYCAN VE 19. YÜZYILDA AZERBAYCAN'A GENEL BİR BAKIŞ

1. 19. Yüzyıl'dan Önce Azerbaycan

1.1.1. Azerbaycan Adı ve Anlamına Dair Görüşler

Günümüzde bir Türk devletinin ismi olan “Azerbaycan” adının nereden geldiğine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Biz çalışmamızda bunlardan en çok kabul görmüş olanları paylaşacağız.

İlk değineceğimiz ve genel kabul gören görüş Azerbaycan isminin M.Ö. 328'de Media'nın bazı vilayetlerini idare eden Ahemeniş Valisi olan, daha sonra bölgeye hükmeden Atropates'in isminden kaynaklanmakta olduğudur.⁴⁰ Atropat'ın krallığına Atropaten denilmiş, zamanla farklı dillerde kullanımı sebebiyle Azerbaycan halini almıştır.⁴¹

Azerbaycan tarihçisi Mehmed Emin Resulzade'ye göre ise Azerbaycan etimolojik olarak eski Fars dilinde ateş anlamına gelen “Azer” ve ülke anlamı katan “kan” ekinin birleşmesiyle oluşmuştur ve “ateşin ülkesi” anlamına gelmektedir.⁴² Yine aynı şekilde ateş anlamındaki “azer” ve yine eski Farsça'da muhafız anlamına gelen “baykan” kelimelerinin birleşiminden oluşan “ateş koruyucusu” manasına geldiği de iddia edilmektedir. Ziya Musa Bunyatov bunun yalnızca bir halk etimolojisinden ibaret olduğunu belirtmiştir.⁴³ Prof. Dr. Mustafa Kafalı da tüm bunları reddederek bu ismin Hazarlardan kaynaklandığı, Hazar yurdu anlamına geldiği bilgisini vermektedir.⁴⁴

⁴⁰ Ali İpek, **Azerbaycan Tarihine Giriş**, Lalezar Yay., Ankara, 2007, s. 2

⁴¹ Z. V. Togan, “Azerbaycan”, **İA**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, c.2, s.317

⁴² Fatma Rodoplu, “**Mehmed Emin Resulzade'nin Azerbaycan Tarihi, Rusça'dan Türkçe'ye Çeviri ve Değerlendirmesi**”, Y.L. Tezi, İzmir, 2012, s. 14

⁴³ Z. M. Bunyatov, “Azerbaycan”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, c.4, s. 318

⁴⁴ Mustafa Kafalı, Türk Tarih Görüşü ve Türk'ün Anlamı, [video dosyası], Erişim Adresi <https://www.youtube.com/watch?v=XPJ0RR2U56M>

Belirtilmesi gereken bir nokta vardır ki ele alınan seyahatnamelerde Azerbaycan adına pek rastlanmamıştır. Değerlendirilen dönemde bölge genellikle, Azerbaycan isminden ziyade, şehir isimleri ile anılmaktadır.

1.1.2. 19. Yüzyıla Kadar Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış

Giriş kısmında da ifade edildiği gibi bu çalışmada Azerbaycan'ın tarihi ile ilgili bölümler, millet merkezli değil, coğrafya merkezli olan mevcut tarih anlayışına göre şekillenmiştir. Böylece bölüme Azerbaycan topraklarındaki en eski kavimlerden söz edilmekle başlanmış, Türklere 11. Yüzyılda gerçekleşen ilk Oğuz göçleri ve Selçuklu'nun kuruluş devrine dek değinilmemiştir.

Milattan önce 3. ve 2. bin yıllarda Azerbaycan'da ekonomik gelişmeler ve bölgede yaşayanlar arasında etnik çeşitlilik görülmeye başlamıştır.⁴⁵ Böylece Azerbaycan'da en eski insan topluluklarının bulunduğu dönemler olarak bu yıllar gösterilebilir. Sümer-Akad metinlerinde Azerbaycan'ın kadim ahalileri olarak Gûti, Lulubi, Hurri gibi kavim isimleri bulunmaktadır.⁴⁶ Bahsedilen topluluklar Güney Azerbaycan'da yaşamını sürdürmekteydi. Kuzeyde ise dağınık Kafkas ahalileri bulunuyordu.⁴⁷

Azerbaycan'da kurulan ilk devletler olarak Manna Devleti, Medler ve Pers(Ahameni) Devleti gösterilebilir. Bu ilk devletler arasında Aratta ülkesi ismi anılsa da böyle bir devletin varlığı kanıtlanamamıştır.⁴⁸ Saka Devleti de bu topraklarda bulunmasa da Mannalar ile ittifakı⁴⁹, Persler ile mücadelesi⁵⁰ sebebi ile bölgedeki devletlerin ilişkilerinde varlığını hissettiriyordu.

⁴⁵ Ali İpek, **Azerbaycan Tarihine Giriş**, s. 26

⁴⁶ Y. B. Yusifov, Z. M. Buniyatov, **Azerbaycan Tarixi**, Çırağ Neş., Bakü, 2007, s. 64 ve Ali İpek, **a.g.e.**, s. 27

⁴⁷ Y. B. Yusifov, Z. M. Buniyatov, **a.g.e.**, s. 63

⁴⁸ J.F. Hansman, "The Question of Aratta", **Journal of Near Eastern Studies**, The University of Chicago Press, Vol. 37, No. 4, Chicago, 1978, s. 331

⁴⁹ V. Minorsky, **A History of Sharvan and Darband**, Cambridge, 1958, s. 17

⁵⁰ Sakalar; Asya topraklarında yaşamış olan, savaşçı bir etnik birlikti. Bkz.

Igor P'yankov, "Sakalar", **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2006, s.611

M.Ö. 330'lu yıllarda Büyük İskender Azerbaycan'ı ele geçirmiş⁵¹, eski Pers valisi Atropat'ı vasalı olarak bu topraklara tayin etmiştir. ⁵² İskender'in ölümü ile Atropat bölgenin hâkimi olmuştur.⁵³ M.Ö. 171-139 yılları arasında Part İmparatorluğu güçlenmiş ve Azerbaycan topraklarını ele geçirmiş, Sâsâni devrine dek Roma-Part mücadelelerinin kazananına göre Azerbaycan valileri atanmıştır.⁵⁴

Kuzey Azerbaycan topraklarında ise Albanya'yı bilinen ilk devlet olarak gösterebiliriz. Albanya'nın ortaya çıkış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, Büyük İskender'in ölümünden sonra siyâsi bir birlik olduğu düşünülür.⁵⁵ Bünyesinde 26 farklı dilin konuşulduğu Albanya halkını Minorsky Ermeniler ile ilişkilendirmiş olsa da⁵⁶ Albanların Türk yahut Kuzey Kafkas halklarından olduğunu iddia eden tarihçiler de bulunmaktadır.⁵⁷ Strabon'a göre Albanların yaşadığı bölgenin, doğusu Hazar Denizi, batısı İber Ülkesi, kuzeyi Kafkas Dağları güneyi ise Ermenistan ile çevrilidir.⁵⁸

M.S. 226 yılında Sâsâni sülalesinin lideri Erdeşir tarafından kurulmuştur. Azerbaycan toprakları Erdeşir döneminde ele geçirilmiştir.⁵⁹ Sâsânilerin Azerbaycan açısından en büyük önemi, benimsedikleri din olan Mecûsilik⁶⁰ ve Azerbaycan'da kurdukları kabul edilen ateşgâhlardır.⁶¹ Türklerin bazı zümrelerinde bu dönemde Zerdüştlüğü benimsediği bilinmektedir.⁶²

⁵¹ Esko Naskalı, "İran", **DİA**, TDV Yayınları, Ankara, 2018, c. 22, s.394

⁵² İqrar Əliyev, "Mada- Atropatena Dövləti ", **Azerbaycan Tarixi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.1, s. 215

⁵³ Esko Naskalı, **a.g.e.**, s. 394

⁵⁴ Ali İpek, **Azerbaycan Tarihine Giriş**, s. 49-52

⁵⁵ M.L. Chaumont, "Albania" **Encyclopedia Iranica**, I/8, pp. 806-810

⁵⁶ V. Minorsky, "Caucasia IV", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, 1953, Vol. 15, No. 3, s. 504

⁵⁷ İsmail Mehmetov, **a.g.e.**, s. 118

⁵⁸ Strabo, **Geography**, V. 11, IV- s. 223

⁵⁹ Erdeşir; Eski Farsça'da kutsal padişah anlamına gelmektedir. Bkz.

Tahsin Yazıcı, "Erdeşir", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. 11, s. 226

⁶⁰ Mecûsilik; Zerdüştlüğün eski İran inanç ve gelenekleriyle karışmasından oluşan din olarak tanımlanmaktadır. Bkz.

Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", **DİA**, TDV Yay., 2003, Ankara, c. 28, s. 279

⁶¹ Esko Naskalı, "Sasaniler", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, c. 36, s. 175

⁶² V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1975, s. 54

642 yılında İslam fetihleri ile Sâsâni Devleti'nin yıkılmasının ardından⁶³ Azerbaycan toprakları kademeli olarak Arapların eline geçmiştir.⁶⁴ Emeviler Döneminde Bizans-Arap ve daha sonra Arap-Hazar mücadelelerine sahne olan Azerbaycan, Abbasiler devrinde de Arap hâkimiyetinde kalmaya devam etmiştir.

Abbasiler Döneminde Azerbaycan-İran topraklarında, Sâsâni Devrindeki Mazdekiler ile ilişkilendirilen⁶⁵, “Kızıl Bayraklılar” olarak anılan bir grup insan ilk olarak 778-779 yılları arasında yönetime başkaldırarak Hürremi⁶⁶ Hareketi'ni başlatmıştır. Esas büyük Hürremi ayaklanması ise 816 yılında gerçekleşmiş olup Azerbaycan'da doğup büyümüş olan Babek liderliğinde başlamış, 20 sene süren isyan⁶⁷ 837 yılında dönemin halifesinin görevlendirdiği Türk komutan Afşin tarafından bastırılmıştır.⁶⁸ Bu ve benzeri isyanlarda Arap hâkimiyetini bölgede tekrar tesis eden yine Türk komutanlar olmuştur.⁶⁹

Hilafetin 8. Ve 9. Yüzyıllar arasında zayıflaması ile Azerbaycan topraklarında Sâciler Devleti (Sacoğulları), Şirvanşahlar Devleti, Salariler Devleti, Şeddadiler Devleti, Revvadiler Devleti gibi feodal devletler kurulmuştur. Bu devletler ya birbirleri tarafından ya da Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.⁷⁰

11. yüzyılın 30'lu yıllarında Azerbaycan'a yönelik ilk Oğuz göçleri gerçekleşmeye başlamıştır.⁷¹ 1040 yılında resmen kurulan Selçuklu Devleti⁷² henüz kurucusu Tuğrul Bey zamanında Azerbaycan Feodal Devletleri'nin itaatini kazanmıştır.⁷³

⁶³ Esko Naskalı, “Sasaniler”, s. 176

⁶⁴ İbn'ül Esir, **İslam Tarihi**, Bahar Yay., İstanbul, 1986, c.2, s. 28-29

⁶⁵ Hürremilerin kendi inanç ve fikirlerini belirttikleri bir kitapları bulunmamakla birlikte birçok kaynaktan onların Mazdekler ile benzer ilkelere sahip oldukları belirtilmektedir. Bkz.

Sebahattin Çelik, “Abbasiler Döneminde Hürremiyye Mezhebi ve Babek İsyanı”, BAÜ SBE Dergisi, c.9 Sayı 15, 2006

⁶⁶ Hürrem adının menşei hakkında bkz.

Z. Musa Buniyatov, **Azərbaycan VII-IX. Əsrlərdə**, s. 291

⁶⁷ Osman Turan, “Babek”, **İA**, MEB Basımevi, İstanbul, 1970, c.2, s. 170-173

⁶⁸ Sebahattin Çelik, **a.g.m.**, s. 104

⁶⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, “İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2015, c. 8/38, s. 336

⁷⁰ İsmail Mehmetov, **a.g.e.**, s. 238

⁷¹ Cem Tüysüz, “Türkmenler”, **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c. 4, s. 973

Selçuklu'nun kötü gidişatı sonucunda Horasan meliki Sencer 1119 yılında Selçuklu Devleti'nin tahtını ele geçirmiş, böylece Irak Selçuklu Devleti ortaya çıkmıştır. Azerbaycan da Irak Selçukluları'nın 1194 yılında yıkılışına dek bu devletin sınırlarında kalmıştır.⁷⁴

Irak Selçuklularının yıkılmasının ardından Azerbaycan, Aslen Kıpçak Türkü olan⁷⁵ Selçuklu atabeği Şemseddin İldeniz ve onun çocukları tarafından yönetilmiş, bu devlete Azerbaycan Atabegleri Devleti ismi verilmiştir.⁷⁶

İldenizlilerin ardından Harezmşahlar Devleti'nin⁷⁷ son hükümdarı Celâleddin Harezmşah Azerbaycan'ın hâkimi olsa da⁷⁸ Selçuklular ve Moğollar ile mücadelesi sonucu onun da egemenliği sona ermiştir.⁷⁹

1230'lu yıllarda Moğollar Azerbaycan'ı işgal etmiştir.⁸⁰ Ahalinin Moğollara itaat etmemesi sebebiyle 1253 yılında Moğol Hanı Mengü Kağan kardeşi Hülagü'yü Azerbaycan'a göndermiş⁸¹, 1340 yılına dek Hülagü'nün İlhanlı Devleti bölgeye hâkim olmuştur.⁸² İlhanlı Devletinin çöküşü ile Azerbaycan toprakları üzerinde Timur ve Toktamış mücadelesi yaşanmıştır. Daha sonra Timur ve ardından onun soyundan gelenler Azerbaycan'a kısmen hâkim olabilmiş fakat Timurlular arasındaki hâkimiyet kavgası bölgeyi bir kaosa sürüklemiştir.⁸³

⁷² E. Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul, 2017, s. 26-27

⁷³ İbn'ül Esir, **İslam Tarihi**, Bahar Yay., İstanbul, 1987, c.9, s. 454

⁷⁴ Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları", **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c. 4, s. 1275

⁷⁵ Mirza Bala, "İl-deniz", **İA**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, c. 5-2, s. 961-962

⁷⁶ Z. Bünyatov, **Azerbaycan Atabegleri Devleti**, s. 115-144

⁷⁷ Harezmşahlar; Hârizm ve İran'da 1097-1231 yılları arasında hüküm süren Türk-İslâm Hânedanı'dır.

Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", **DİA**, TDV Yay., İstanbul, 1997, c. 16, s. 228

⁷⁸ Z. Bünyatov, **Azerbaycan Atabegleri Devleti**, s. 170-171

⁷⁹ A. Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", **DİA**, TDV Yay., İstanbul, 1993, c.7, s. 249

⁸⁰ Vaqif Piriye, "Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın istila olunması", **Azerbaycan Tarixi**, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, 2007, c.3, s. 17-18

⁸¹ Abdulkadir Yuvalı, **a.g.e.**, s. 131-132

⁸² Bertold Spuler, **a.g.m.**, s. 970

⁸³ İsmail Aka, "Timurlular", **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c.8, s.517

Bu kaos ortamından sonra Azerbaycan Karakoyunlu⁸⁴ ve Akkoyunluların⁸⁵ hâkimiyeti altına girmiştir.⁸⁶ Bu iki hanedanın Azerbaycan için en büyük önemi bölgenin Türkleşmesindeki katkılarıdır. Bu iki Türkmen Devleti Azerbaycan'da yaşadıkları yerlere Cığın Karakoyunlusu, Gerni gibi kendi milli kimliklerine uygun isimler vermişlerdir.⁸⁷ Akkoyunlu ve Karakoyunluların Azerbaycan'daki hâkimiyetleri devri, ülkenin en parlak ve Türk nüfusunun en yoğun olduğu dönemi olmuştur.⁸⁸ Karakoyunlular'ın Azerbaycan üzerindeki hâkimiyeti 1467 yılında sona ermiş⁸⁹ ve Akkoyunlular Azerbaycan'ın orta kısımlarında yerleşmişlerdir.⁹⁰ Onların bu dönemde özellikle Güney Azerbaycan'da kültürel ve mimârî faaliyetlere öncülük ettiği bilinmektedir.⁹¹ Şah İsmail'in gelişine dek Akkoyunlular Azerbaycan'a hükmetmiştir.⁹²

Oniki İmam Şiiliği ile öne çıkmış olan Safevi Devleti'nin⁹³ kurucusu Şah İsmail,1503 yılında Şiraz'dan başlayarak yılın sonuna dek Azerbaycan, Fars ve Irak-ı Acem'e hâkim olmuştur.⁹⁴ 16. Yüzyılın sonları ve 17. Yüzyılda Azerbaycan toprakları üzerinde bu kez Osmanlı-Safevi mücadeleleri yaşanmaya başlamıştır.⁹⁵ 18. Yüzyıl başlarına dek bu mücadeleler sürmüş, nihayet Safevi Devleti çöküş dönemine girdiğinde, Azerbaycan üzerindeki mücadelelere Ruslar dâhil olmuştur. Ruslar, Safevilerin son döneminde, "Safevilere yardım etmek" adı altında, I. Petro'nun emri ile 1722 yılında

⁸⁴ Karakoyunlular; 1351-1469 yılları arasında, Doğu Anadolu, Azerbaycan, İran ve Irak'ta hüküm süren Türkmen Hânedanı'dır. Bkz.

Faruk Sümer, "Karakoyunlular", **DİA**, TDV Yay., 2001, İstanbul, c. 24, s. 434

⁸⁵ Akkoyunlular; 1340-1514 yılları arasında Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta hüküm süren Türkmen Hânedanı'dır. Bkz.

Faruk Sümer, "Akkoyunlular", **DİA**, TDV Yay., 1989, İstanbul, c. 2, s. 270

⁸⁶ Z. M. Buniyatov, "Azerbaycan", **a.g.m.**, s. 319

⁸⁷ Süleyman Memmedov, "Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan", **TÜRKLER**, Ankara, 2002, c.6, s.869

⁸⁸ Z. V. Togan, "Azerbaycan", s. 111

⁸⁹ Oqtay Əfəndiyev, "Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması və genişlənməsi", **Azerbaycan Tarixi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.3, s. 76

⁹⁰ Z. V. Togan, "Azerbaycan", s. 112

⁹¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, **Tarihte Tebriz**, Berikan Yay., Ankara, 2014, s.130

⁹² Şahin Fərzəlibəyli, "Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Teymurilər və Osmanlı dövləti ilə mübarizə", **Azerbaycan Tarixi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.3, s. 89

⁹³ Tufan Gündüz, "Safeviler", **DİA**, TDV Yay., İstanbul, 2008, c. 35 , s. 451

⁹⁴ Mustafa Eravcı, "Safevî Hanedanı", **TÜRKLER**, Ankara, 2002, c.7, s. 885

⁹⁵ T. Gündüz, **a.g.e.**, s. 453-454

Hazar'a inerek Kafkasya'yı ele geçirme girişiminde bulunmuştur.⁹⁶ Ordunun durumunun kötüleşmesi sebebi ile Petro Bakü seferini bir yıl ertelemiş, 1723'te Ruslar Bakü üzerinde sefere çıkmış, Bakü kalesi kuşatılmış, sonuç olarak Bakü ele geçirilmiştir.⁹⁷

Safevi topraklarının bir kısmının Ruslar bir kısmının ise Afganlar tarafından ele geçirilmesi Osmanlı'yı harekete geçirmiştir. Karşı karşıya gelen Rus ve Osmanlı orduları savaş taraftarı olmayıp toprak paylaşımı yapmayı tercih etmişler, Azerbaycan'ın bir kısmı Osmanlı hâkimiyetine bırakılmışken,⁹⁸ Hazar kıyısı vilayetleri Rusya egemenliği altına girmiştir. Fakat 18. Yüzyıl sona ermeden Azerbaycan'da bir istikrar sağlanamamış, bölge yönetimi Nadir Şah'ın Afşar Devleti, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında dönemlere bağlı olarak el değiştirmiştir. Bu süreçte büyük devletlerin yanı sıra, bölgede yarı bağımsız, feodal devletler de ortaya çıkmıştır.⁹⁹

1.2. 19. Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Durumu

1.2.1 Azerbaycan'ın İşgalden Önceki Vaziyeti: Hanlıklar Devri

19. yüzyılın başında Azerbaycan birlik ve bütünlükten yoksun, birçok küçük hanlık tarafından yönetilmekteydi. Yerel hanlıkların ortaya çıkma sebepleri olarak; büyük devletlerin zayıflamasının Azerbaycan halkının inanç ve kültürü gereği bu reis, bey ya da hanlarına itaatlerinin çok kuvvetli olması ve yabancı idareci kabul etmeyişi gösterilebilir.¹⁰⁰

18. Yüzyılın ortalarına doğru bağımsızlığını ilan etmiş olan Kuzey Azerbaycan hanlıkları Bakü¹⁰¹, Gence¹⁰², Kuba, Karabağ¹⁰³, Şirvan¹⁰⁴, Şeki¹⁰⁵, Lenkeran(Talış)¹⁰⁶,

⁹⁶ Elvin Valiyev, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya: Osmanlı, Safevi ve Rusya Kışkacında**, Y.L. Tezi, Konya, 2014, s.54

⁹⁷ E. Valiyev, **a.g.e.**, s. 55

⁹⁸ E. Valiyev, Doğan Yörük, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti", **SUTAD**, 2016, Konya, 40. sayı, s. 20

⁹⁹ Sadık M. Bilge, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2015, s. 237

¹⁰⁰ Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 7, s. 10

¹⁰¹ Bakü Hanlığı, 1747 yılında kurulmuş, 1806 yılına dek gelişmiş bir askeri gücü olmadığı için Kuba Hanlığı, Kaçarlar ya da Osmanlı Devleti'nin etkisinde kalmıştır. Hanlığı Hüseyinkulu Han idare etmiştir. Bkz.

Vidadi Umudlu, **a.g.e.**, s. 14

Revan(Erivan)¹⁰⁷ Hanlıklarıydı. Tüm bu hanlıklar birbirleri ile mücadele içerisindeydi.¹⁰⁸ İran, Rus ve Osmanlı Devleti'nin arasında kalmış olan hanlıklar birbirleri ile rekabet etmek için büyük güçlerden yardım almış, bir araya gelememişlerdir.¹⁰⁹

Yüzyılın sonlarında hanlıkların birlik olamaması ve büyük devletlerin işgal yarışı Azerbaycan'ın siyasi durumunu daha karmaşık hale getirmiştir.¹¹⁰ Revan, Nahçıvan, Kazvin, Hemedan gibi bazı hanlıkların ve Güney Azerbaycan'ın 1795 yılında Ağa Muhammed Şah Kaçar idaresinde birleşmesi¹¹¹ ile Azerbaycan toprakları üzerinde 19. Asrın başında gerçekleşecek mücadelelerin Kaçar¹¹² İran'ı ve Çarlık Rusya arasında olacağı belli olmuştur.

Hanlıkların idari ve iktisadi yapıları ise kısaca şu şekilde değerlendirilebilir:

¹⁰² Gence Hanlığı, Cevad Han tarafından idare edilmekteydi. Burada yaşayan halkın 4'te 3'ü Azerbaycan Türkü'yü. Gence Hanlığı, Rus işgaline karşı gösterdiği büyük direnişlerle de bilinmektedir. Bkz.

V. Umudlu, **a.g.e.**, s. 13

¹⁰³ Kuba ve Karabağ Hanlıkları; Diğer hanlıklara göre daha güçlü hanlıklardı. Karabağ Hanı İbrahim Han ve Kuba Hanı Feth Ali Han; Azerbaycanlıların desteğini kazanan ve Azerbaycan'ı birleştirmeye çalışan Hanlardı. 1791 yılında Kuba Hanlığının başına Feth Ali Han'ın oğlu Şeyh Ali Han geçmiş ve o 1810 tarihine dek, Karabağ Hanı İbrahim Han da 1806 yılına kadar Hanlıklarının başında kalmışlardır. Ne yazık ki 19. Yüzyılın başına gelindiğinde bu Hanlıklar da zayıflamış bulunuyordu. Bkz.

V. Umudlu, **a.g.e.**, s. 11

¹⁰⁴ Şirvan Hanlığı, Rus işgali öncesinde en yüksek nüfusa sahip hanlıktı. Hanlık siyasi açıdan güçsüzdü. Eski Şamahı Şehri de bu hanlığa dâhildi. Hanlığı Mustafa Han idare etmekteydi. Bkz.

V. Umudlu, **a.g.e.**, s. 13

¹⁰⁵ Şeki Hanlığı; 1743 yılında kurulmuş yüzyılın sonuna doğru Kuba Hanlığı'nın etkisi altına girmiştir. 1805 yılında da Ruslar tarafından işgal edilmiştir.

Vagif Resulov, **Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası**, Y. L. Tezi, Ankara, 2000, s. 181

¹⁰⁶ 40 bin kişilik nüfusu olan Lenkeran Hanlığını, Rusya taraftarı olduğu düşünülen Mir Mustafa Han yönetmekteydi. Hanlık 1802 yılından itibaren Rus idaresine girmiştir. Bkz.

D. Muttalimov, **a.g.e.**, s. 42

¹⁰⁷ Revan Hanlığı, nüfusunun çok önemli bir kısmı Azerbaycan Türklerinden oluşan bir hanlıktı. Bu hanlık toprakları, işgal sonrası Rusların yoğun bir şekilde Ermeni halkını göç ettirerek nüfus yoğunluğunu değiştirdiği bölgedir. Bu Hanlığın başında Hüseyin Han bulunuyordu. Bkz.

D. Muttalimov, **a.g.e.**, s. 40

¹⁰⁸ Vagif Resulov, **a.g.e.**, s. 176-177

¹⁰⁹ M. Ali Çakmak, **a.g.m.**, s. 18

¹¹⁰ İrade Memmedova, **Lenkeran Hanlığı**, IQ Yay., İstanbul, 2011, s. 19

¹¹¹ Vagif Resulov, **a.g.e.**, s. 183

¹¹² 18 ve 20. Yüzyıllar arasında İran'da hüküm süren Türkmen bir hanedandır. Bkz.

Faruk Sümer, "Kaçarlar", **DİA**, T.D.V. Yay., İstanbul, 2001, c. 24, s. 51

Hanlıklar devrinde hâkimiyet Han'a aitti. Bazı şehirlerde Han, yönetimi naiplere, kelentere ya da kalebeylerine devretmekteydi.¹¹³ Hanlık sınırları içerisinde güvenliği "çapar" ismi verilen memurlar sağlıyordu. Güvenlik için kurulan karakollara "çaparhane" deniyordu. Kolluk kuvveti olarak yaptıkları göreve ek olarak çaparlar, istihbarat ve posta işleri ile de ilgileniyorlardı.¹¹⁴ Adalet işleri için ise kadılar atanmaktaydı. Kadılar kararlarını şer'i ve örfi hukuka göre vermektedirler. Ayrıca kadılar bulundukları yerlerin belediye işlerine, mülkiye, asayiş, ahlaki meseleler gibi pek çok iş ile ilgilenmektedirler.¹¹⁵

Hanlıklarda yasama-yürütme işleri de şariat hükümlerine göre yapılmaktaydı. Han yasama ve yürütmeyi "divanhane" ismi verilen kurul ile birlikte gerçekleştirmekteydi. Divanhane, kararları alırken Han'a danışmanlık yapan, farklı alanlarda görev yapan yüksek rütbeli devlet görevlilerinden oluşmaktaydı.

Hanlıkların iktisadi yapısı: Nadir Şah Devrinde ve onun ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar süresince Azerbaycan'da ekonomik hayat durgunlaşmıştı. Nadir Şah devrinde orduya katılan ahali topraklarına geri dönmüş, tarım ve hayvancılıkla meşgul olmaya başlamıştı. Böylece 18. yüzyılın ikinci yarısında ekonomide kısmî bir canlanma görülmüştü.¹¹⁶ Fakat hanlıklar kendi aralarında mücadeleyi sürdürdükleri ve kendi hanedanlarının içerisinde de rekabet ortamı bulunduğu için ekonominin gelişmesi için gereken güven ortamı tam manasıyla sağlanamamıştı.¹¹⁷ Kısacası Hanlıklar Devrindeki ekonomik iyileşmeler kısa süreli olmuştu.

¹¹³ Vefa Kurban, Vefa Kurban, "18-19. Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum", **Dokuz Eylül Üni. SBE Dergisi**, c. 11-1, 2009

¹¹⁴ M. Ali Çakmak, **a.g.m.** s. 13

¹¹⁵ M. Ali Çakmak, **a.g.m.** s. 14

¹¹⁶ M. Ali Çakmak, **a.g.e.**, s. 15

¹¹⁷ T. Guliyev, **a.g.e.**, s. 51-52

Hanlıklarda köy ekonomisi, farklı farklı alanlarda gelişmiştir. Karabağ, Gence, Şeki, Şamahı ve Kuba'da tahıl-buğday, Revan'da pamuk, Lenkeranda ise Çeltik üretimi gelişmişti.¹¹⁸ Ticaretin en çok geliştiği şehirler ise Bakü ve Şeki(Nuha) idi.¹¹⁹

Bu dönemde Hanlar kendi adlarına sikke kestirmişlerdi. Bakü müzesinde sergilenmekte olan Şeki, Şirvan, Bakü, Karabağ ve Gence Hanlarının sikkelerinin her birinin yoğunluğu ve ağırlığı farklıdır.¹²⁰

Azerbaycan coğrafyası, Nadir Şah'ın ölümü ve Rus işgali arasındaki zaman diliminde Hanlıklar tarafından yönetilmiştir. Bu dönemdeki idari ve ekonomik yapısı da yukarıda özetlendiği gibi olmuştur.

1.2.2 Rusya ve Kaçar Devleti Kısacasında Azerbaycan

19. yüzyılda Azerbaycan'ın durumu, bölge ile yakından ilgilenen büyük devletlerin siyasi amaçları ve içinde bulundukları durumlar değerlendirildiğinde daha iyi anlaşılabilecektir. Zira bu dönemde Azerbaycan, aşağıda söz edilecek devletlerden bağımsız bir kadere sahip olamamıştır.

Öncelikle belirtilmelidir ki; bu yüzyılda Azerbaycan topraklarına damgasını vuracak olan Rusya'nın bölgeye ilgisi daha erken dönemlerde başlamıştır. 18. Yüzyıldan itibaren Kafkasya'ya açılmak, Rusya çıkarları doğrultusunda bir zorunluluk haline gelmişti.¹²¹ I. Petro'ya göre bir kara devleti olan Rusya'nın denizlere inmesi şarttı.¹²² Ayrıca bu yüzyılda büyük devletlerin kendilerine sömürge edinerek güçlenmesi, Rusya'yı da yeni hammadde kaynakları ve pazarlar edinebileceği bölgeler aramaya sevk ediyordu.¹²³ Güney sınırlarının güvenliğinin sağlanması da göz önünde bulundurulduğunda, Rusya için ele geçirilmesi gereken öncelikli bölge Kafkasya idi.

18. yüzyılda Rusya bölgeye seferler düzenlemişse de, Rusların Çar Petro'nun ölümünden sonra yönetimde istikrarı sağlayamamaları ve bir yandan da Avrupa ülkeleri ile

¹¹⁸ T. Guliyev, **a.g.e.**, s. 53

¹¹⁹ Vefa Kurban, **a.g.m.**, s. 181

¹²⁰ M. Ali Çakmak, **a.g.e.**, s. 16

¹²¹ Okan Yeşilot, **Şah'ın Ülkesinde**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2014, s. 60

¹²² Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Alkım Yay., İstanbul, 2010, s.31

¹²³ Mahmud İsmailov, **a.g.e.**, s. 238

mücadele etmeleri sebebiyle¹²⁴ Kafkasya'ya yönelik esas işgal hareketi ancak 19. yüzyılda başlamıştır. Kafkasya'ya ilgisi olan Osmanlı'nın zayıflaması, İran'ın ise siyasi karışıklıklar yaşaması Rusya'ya cesaret vermiştir.¹²⁵

Rusya ilk olarak 1801'de Gürcistan'ı topraklarına katmıştır.¹²⁶ 1802 yılında Rusya, Kafkasya başkomutanı olarak General Sisianov'u atamıştır. Sisianov, zaten aralarında husumet olan Azerbaycan hanlıklarını da Rus topraklarına katmak niyetindeydi. Sisianov'a göre özellikle Bakü Limanı Rusya kontrolü altında olmalıydı.¹²⁷ Rus hükümeti önce anlaşmalar yaparak ayrıcalıklar kazanma yolu ile bölgede hâkimiyet kurmaya çalışsa da bunu sağlayamamıştır. Sisianov 1803 yılında Azerbaycan'ın işgaline yönelik planını sunmuş, bu plan 2 yıl içerisinde uygulamaya girmiştir.¹²⁸ Sisianov 1806 yılında işgal hareketlerini yönettiği sırada Bakü'de, Bakü Hanı Hüseyinkulu Han'ın tuzak kurması neticesinde öldürülmüştür.¹²⁹

Hanlıklar her ne kadar Rus işgaline direnmişlerse de¹³⁰ onların bölgeye hâkim olma çabasına engel olamamışlardır. Öncelikle 1803 yılında Car-Balaken'e sefer düzenlenmiş¹³¹, 1805 yılında Gence, 1806 yılında Kuba ve Bakü¹³², 1815'de Şeki, 1820'de Şirvan, 1822'de ise Karabağ Hanlıkları, Rus hâkimiyeti altına girmişlerdir.¹³³ Bu işgallere, Azerbaycan topraklarında yaşayan Hristiyan tebaanın da destek olduğu bilinmektedir. İşgaller Rusya'da büyük sevinçle karşılanmıştır. Gence'nin işgalden sonra ismi değiştirilmiş, I. Aleksandr'ın eşinin ismi şehre verilmiş ve buraya Elizavetpol denmiştir.¹³⁴ Benzer şekilde Ruslar başka işgal ettikleri bölgelere de (Borçalı/Aleksandropol gibi) yeni isimler vermiştir.

Rus işgalleri sürerken Abbas Mirza'nın¹³⁵ yönettiği İran; İngiltere, Fransa ve Rusya'nın sömürgeleşme yarışında rekabet ettiği bir bölgeydi.¹³⁶ O, bununla mücadele

¹²⁴ M. Ali Çakmak, **a.g.m.**, s. 27

¹²⁵ Telman Guliyev, **Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti**, Y.L. Tezi, İstanbul, 2010, s.69

¹²⁶ Mahmud İsmailov, "Şimali Azərbaycanın Rusiya Tərəfindən İstilas", **Azerbaycan Tarixi**, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, 2007, c.4, s. 12

¹²⁷ Sara Aşurbeyli, **Bakü Şehrinin Tarihi**, çev. Sevinç Üçgül, Teas Press Yay., İstanbul, 2017, s. 430

¹²⁸ Sara Aşurbeyli, **Bakü Şehrinin Tarihi**, s. 430-431

¹²⁹ V. Umudlu, **a.g.e.**, s. 37

¹³⁰ İrade Memmedova, **a.g.e.**, s. 27-31

¹³¹ T. Guliyev, **Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti**, s. 82

¹³² Kafkasya Başkumandanı Sisianov, 1806 yılında Bakü kalesini ele geçirmeye çalışırken öldürülmüştür. Bakü onun ölümünden sonra, aynı yıl içerisinde düzenlenen bir diğer seferde Rusların işgaline uğramıştır. Bkz. Sara Aşurbeyli, **Bakü Şehrinin Tarihi**, s. 433-434

¹³³ Z. V. Togan, **a.g.e.**, s.115

¹³⁴ T. Guliyev, **Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti**, s. 83-84

¹³⁵ Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah'ın büyük oğlu olan Abbas Mirza, 19. Yüzyıl'ın başlarında Azerbaycan valiliği yapmıştır. Bkz.

ederken bir yandan da Azerbaycan topraklarına tekrar hâkim olabilmek için kuşatmalar gerçekleştirmiş, halk da Ruslara karşı direnişler göstermiştir.¹³⁷ Abbas Mirza halkın desteğini hesaba katmış, bunu sağlamak için Rus idaresinin sürgüne gönderdiği Azerbaycan Hanları'nın hakkını aradığını öne sürmüştür. Fakat yerel halktan Rus Kuvvetlerine destek olanlar da olmuştur. Swietochowski bunu, bölge halkının paralı askerlik müessesesine İran Şahlarından dolayı aşına olması ve savaş sonrası ganimet elde etme isteğine bağlamıştır.¹³⁸ Azerbaycan'ın çok büyük bir kısmına hâkim olan Rusların da, 18. Yüzyılın son yıllarında Tiflis'e kadar ilerlemeye muvaffak olmuş¹³⁹ Kaçarların da Azerbaycan'dan çekilme isteği yoktu ve her iki devlette bu durumun farkındaydı.

Kaçarlar, 19. yüzyıl başında Rusya'ya karşı ittifaklar arama yoluna gitmiştir. O dönemde veliaht olan Abbas Mirza'nın Fransa'ya güvenmesi ve Napolyon'a olan hayranlığının¹⁴⁰ da etkisi ile 1807'de Fransa ile dostluk anlaşması imzalamıştır. Anlaşmaya göre Fransa, İran ordusunu eğitecek ve her türlü yardımda bulunacak, İran ise Fransa'nın düşmanı İngiltere ile diplomatik ilişkilerini koparıp, savaş ilan edecekti. Fakat Fransa daha sonra Rusya ile anlaşıp İran'ı Kafkasya konusunda Rusya ile anlaşma yapmaya itmiştir. İran ise, artık bu sorunun diplomatik yollarla çözülemeyeceğini düşünüp 1808'de 10 bin kişilik ordu ile Kafkasya'ya yürümüş ve Rusya ile İran orduları özellikle Karabağ ve Gence üzerinde işgal yarışına girmiştir.¹⁴¹

Osmanlı Devletinden direnmeleri yönünde fermanlar almış bulunan¹⁴² Azerbaycan halkı ve hanları ise tavrını Rusya karşıtı olarak belirlemiştir.¹⁴³ Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi Ruslar, Kafkasya Hristiyanları ile sıkı işbirliği içindedir. Avrupa'daki karışıklıklar ve kuşatmalarda karşılaşılan direnişler sonucu Rusya, İran ile anlaşmaya varmak istemişse de bir sonuca varamamıştır. Rusya'nın sonraki hamlesi bir süredir savaşmakta olduğu Osmanlı ile anlaşmaya varması olmuştur.¹⁴⁴

DİA, "Abbas Mirza", **DİA**, TDV Yay., İstanbul, 1988, c.1, s. 27-28

¹³⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza(1789-1833) ve Dönemi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2011, c.4/19,

¹³⁷ T. Guliyev, Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti, s. 94

¹³⁸ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Bağlam Yay., İstanbul, 1988, s. 24

¹³⁹ Özgür Türker, Abdolvahid Soofizadeh, " Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşmasından Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferine", **History Studies**, v. 7, 2015, s. 162

¹⁴⁰ C. Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza(1789-1833) ve Dönemi", s. 129

¹⁴¹ T. Guliyev, Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti, s. 89-90

¹⁴² Aynur Emenova, "Tebriz Hanlığı", **TÜRKLER**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c. 7, s. 117

¹⁴³ İrade Memmedova, **a.g.e.**, s. 45

¹⁴⁴ T. Guliyev, Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti, s. 101-103

Rusya, diplomatik hamlelerle İngiltere ve Fransa'yı İran'dan uzaklaştırıp, İran'ı Kafkasya'da yalnız bırakmıştır. Nihayet Rusların yayılmacı tutumları ve Kafkasya'dan edinecekleri faydalar, İran'da da Kaçarların meşruiyetini sağlaması için bölgeye tekrar hâkim olma istekleri neticesinde¹⁴⁵ Rus-Kaçar mücadeleleri kızışmış, 1812 yılında Ruslar İran'ı büyük bir yenilgiye uğratmış ve Kuzey Azerbaycan'ın çok büyük bir kısmını ele geçirmiştir. 1813 yılında Rusya ile İran arasında Karabağ'ın Gülistan şehrinde, Gülistan Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Revan ve Nahçıvan dışında Aras Nehri'nden kuzeyde olan tüm hanlıklar(Gence, Karabağ, Şeki, Lenkeran, Şamahı, Guba, Derbent şehirleri) Rusya'ya bağlanmıştır. Yine bu anlaşmaya göre Hazar Denizi'ne yalnızca askeri donanma çıkarma hakkı bulunuyordu. Bunlara ek olarak Rusya ticari bir ayrıcalık kazanmış, Rus tüccarları İran'da vergi ödememe hakkına sahip olmuşlardır.¹⁴⁶

Taraflar Gülistan Antlaşması'na 1826 yılına dek bağlı kalmışlardır. Bu süreçte Ruslar, Avrupa kaynaklı yaşanan savaşlara da taraf olduğu için Azerbaycan üzerinde baskı kurmamışlardır.¹⁴⁷ Fakat yine de bu dönemde Kuba, Derbend, Bakü hanlıklarının varlığına son vermiştir. Diğer hanlıklar ve yerel yöneticiler kısmen varlıklarını sürdürmüşlerdir. Buna karşılık Ruslar, bölgelerde garnizon bulundurup genel idareyi ellerinde tutmuşlardır.¹⁴⁸

Abbas Mirza'nın Azerbaycan'dan vazgeçmek istememesi, bölgede durumu tekrar kızıştırmıştır. Kaçarların maksadı Tiflis'e kadar ilerleyip Rusları bölgeden kazımak iken, Ruslar Tebriz'e yönelmiştir.¹⁴⁹ 1826 yılında Kaçar orduları, halkın desteğine de güvenerek Kuzey Azerbaycan topraklarına girmiştir.¹⁵⁰ Kaçarlar bölgede kısmî başarılarla ulaşmış ve onlarla birlikte gelen Gence, Şamahı ve Şeki hanları topraklarını tekrar ele geçirip hanlıklarının başına geçmek istemişlerdir. Fakat Kaçarların başarısı takviye Rus birlikleri gelene kadar sürebilmiştir. Bu sırada Rusya'da bazı iç karışıklıklar gerçekleşmekteydi ve ülke yeni bir savaştan çıkmıştı. Buna rağmen Kaçarlar, halktan bekledikleri yardımı da göremeyince, 1828 yılında Ruslara karşı kesin bir yenilgiye uğramışlardır. Bu yenilgi

¹⁴⁵ Özgür Türker, "1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Başlıca Nedenleri Üzerine", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, V. 2, 2017, s. 89

¹⁴⁶ M. İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 282

¹⁴⁷ 19. Yüzyıl'da Napolyon'un Avrupa'da yarattığı kasırgada önce Napolyon ile ittifak olan Rusya, ambargolara dayanamayıp bu ittifakı bozmuş, Napolyon'da Rusya'ya cephe almıştı. Bu kasırga yüzyılın ilk çeyreğine damga vurmuş, Rusya'nın hareket serbestisi bu şekilde engellenmişti. Bkz.

Oral Sander, **Siyasi Tarih**, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 2010, s. 173-174

¹⁴⁸ İsmail Mehmetov, **a.g.e.**, s. 484

¹⁴⁹ Kərim K. Şükürov, **Türkmənçay-1828**, Bakü, 2006, s.28

¹⁵⁰ Z. M. Buniyatov, "Azerbaycan", s.320

sonucunda Tebriz'in güneyindeki Türkmençay köyünde anlaşma imzalanmıştır.¹⁵¹ Rus-Kaçar Savaşlarını sonlandıran, Türkmençay Antlaşması 16 maddeden oluşmuştur.¹⁵²

Anlaşmanın sonuçlarına bakıldığında, Azerbaycan halkının hiç söz hakkı olmamasına rağmen Azerbaycan topraklarının ikiye bölündüğü görülür. Bölünen bir Azerbaycan, ileride kurulacak Ermenistan'ın da temelini oluşturmuştur. Maddelerde önu açılan göçler ile de bölgenin demografik yapısında büyük değişiklikler olmuş, özellikle Ermeni nüfusu oldukça yükselmiştir. İran açısından da bu anlaşma sıkıntılı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Devlet yıllarca gerek isyanlar, gerekse ekonomik sıkıntılar ile uğraşmak zorunda kalmıştır.¹⁵³

¹⁵¹ M. İsmailov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 283-285

¹⁵² 1.Madde; Bütün Rusya İmparatorları ve İran Şahları, onların varisleri, devletleri ve karşılıklı olarak tebaaları arasında bundan sonra ebedi sulh ve dostluk olacaktır.

2. Madde; Bütün Rusya İmparatorları ve İran Şahları için, savaş sonucu geçersiz hale gelmiş Gülistan Antlaşması yerine sulh ve dostluk anlaşması olarak Türkmençay Antlaşması geçerli olacaktır.

3. Madde; Bu madde Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının Rusya'ya bırakılmasını içerir. Buna göre Kaçar Hanı 6 ay içerisinde bu hanlıkları Rusya'ya teslim ederek çekilecektir.

4. Madde; Bu maddede iki büyük devlet arasındaki sınırlar belirlenmiş, Azerbaycan ikiye bölünmüştür.

5. Madde; İran şahı ve varislerinin dördüncü maddeye uyması, Kafkas Sıradağları ve Hazar Denizi arasındaki toprakları ve tüm adaları, bununla birlikte sözü edilen bölgelerdeki halkın da Rusya'ya bağlı olduğunu kabul etmesi üzerinedir.

6. Madde; İran'ı Rusya'ya savaş tazminatı ödemeye mahkûm eden maddedir. Tazminatın tutarı ise 20 milyon gümüş manattır.

7. Madde; Bu maddede Abbas Mirza'nın İran'da veliaht olarak belirlenmesi şartı koşulmuştur.

8. Madde; Her iki devletin de ticari gemilerinin Hazar denizi ve sahillerini kullanabileceği, savaş gemisi bulundurma hakkının ise yalnızca Rusya'ya ait olduğu belirtilir. Bu madde Gülistan Antlaşmasında da geçmiştir.

9. Madde; Bu maddeye göre Rusya, İran'da daimi diplomatik misyon bulunduracaktır.

10. Madde; iki devlet arasındaki ticari bağları ele almıştır. Ticari konsolosluklar açılması, gümrük ve ticaretle ilgili diğer problemlerin çözümüne yönelik kolaylıklar sunulmuştur.

11. Madde; Antlaşmanın on birinci maddesinin konusu ise tebaaların taleplerinin karşılıklı olarak dikkate alınmasıdır.

12. Madde; Halkın diğer devletin elinde kalan topraklardaki taşınmaz mallarını satması için izin ve 3 yıllık süre verilmesini içerir.

13. Madde; Her iki devlette savaş esirlerinin 4 ay zarfında serbest bırakılıp memleketlerine gönderilmesinden mesuldür.

14. Madde; Rusya'nın belirlenen sınırları içine yerleşmekten men ettiği kişileri konu alır ve İran'dan bu duruma izin vermemesi beklenir.

15. Madde; Güney Azerbaycan bölgesindeki ahalinin istedikleri takdirde Rus sınırları içerisine göç etme imkânının tanındığını belirtir.

16. Madde; Son olarak bu maddede anlaşmayı imzalayan iki devletin hükümdarları tarafından onaylanması ve gerekli her yere anlaşmanın bildirilmesini içerir. Bkz.

S. S. Eliyarov, Y. M. Mahmudov, **Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar**, Azerbaycan Üniversitesi Neşr., Bakü, 1989, s.277-283

¹⁵³ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Erzurum, 2008, Sayı: 36, s. 191-195

Rusya'nın bölgeye hâkim oluşu Kafkasya Müslümanlarını büyük ölçüde rahatsız etmiştir. Özellikle Azerbaycan'ın kuzeyinde, Tiflis Müslümanları ve Dağıstan halkı, Rusya'nın karşısında, Osmanlı'nın yanında olacaklarına dair mektuplar göndermişlerdir.¹⁵⁴

Bölgedeki bir diğer önemli aktör olan Osmanlı İmparatorluğu ise Azerbaycan üzerindeki hâkimiyetini 18. Yüzyıl içerisinde kaybetmiş, buna rağmen, bölge ile ilgilenmeye devam etmiştir. Arşivlere göre Osmanlı, bölge hakkında istihbarat alıyor ve halk ile ilişkisini sürdürüyordu. Ayrıca Azerbaycan'dan Osmanlı'ya göç eden bazı ulema¹⁵⁵ ve hanlık mensuplarına maaş sağlandığı bilgisi¹⁵⁶ verilmekle birlikte, bazı hanlıkların Osmanlı Himayesi altına girmek istediği bildirilmiştir.¹⁵⁷ Hatta Osmanlı Devleti ile en sıkı ilişkilere sahip hanlık da Tebriz Hanlığı olarak görülmektedir.¹⁵⁸

Bunlar dışında 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu sıkıntılı süreç sebebiyle, Azerbaycan'a hâkim olma konusunda ne Rusya'ya ne de İran'a rakip olabilmiştir. Osmanlı bu yüzyıl içerisinde kendi iç karışıklıkları dışında, bir yandan Balkanlardaki isyanlar, diğer yandan doğuda Ruslar ile mücadele etmekteydi. Bu mücadeleler sonucunda 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki son üslerini de Ruslara bırakmak zorunda kalan Osmanlılar¹⁵⁹ buna ek olarak Rusların kışkırtması ile Doğu Anadolu topraklarını işgal girişiminde bulunan İran ile de bir savaş içerisine girmişti.¹⁶⁰ Haliyle Azerbaycan'ın işgâli konusunda Rusya'nın karşısında duracak kudreti bulunmamaktaydı. Sonuç olarak Osmanlı Devleti Azerbaycan toprakları üzerinde gerçekleşen mücadelelerin dışında kalmış, 20. Yüzyıla dek¹⁶¹ Azerbaycan konusunda ciddi adımlar atamamıştır.

1.2.3. Rus Hâkimiyeti ve Azerbaycan

Bilindiği üzere Azerbaycan halkı Rus işgaline direnmiş, işgal tamamlandıktan sonra da farklı bölgelerde isyanlar sürmüştür. Süreç tamamlandığında ise Rus işgaline direnen Gence, Bakü ve Kuba hanlıkları öncelikli olarak lağvedilirken Şeki, Şamahı, Lenkeran ve

¹⁵⁴ Tarana Khalilova, **XVI-XIX. Yüzyıllarda Kuzeybatı Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile İlişkileri ve Kültürel Bağlar: Car-Balaken Örneği**, Y. L. Tezi, Sakarya, 2016, s. 26

¹⁵⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)**, İrâde-Dâhiliye, nr. 26705

¹⁵⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)**, Cevdet Hâriciye, nr. 2282 ve nr. 2549

¹⁵⁷ Nesib Nesibli, **a.g.e.**, s.198-199

¹⁵⁸ Aynur Emenova, "Tebriz Hanlığı", s. 113

¹⁵⁹ M. Ali Çakmak, **a.g.m.**, s.19

¹⁶⁰ S. M. Bilge, **a.g.e.**, s.363-364

¹⁶¹ S. M. Bilge, **a.g.e.**, s. 594

Karabağ hanlık sistemleri 1819-1826 yılları arasında ancak kaldırılmıştır.¹⁶² Hanlıkların lağvedilmesi Ruslara büyük bir ekonomik getiri sağladığı gibi¹⁶³, onların bölgeye tamamen hâkim olabilmesini engelleyecek herhangi bir siyasi oluşumun önüne geçmiştir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki; Rus idaresinin askeri yönü dışında hanlıklardan üstün bir yönü bulunmamaktaydı. Rus hükümeti bu dönemlerde kendi halkına bile köle muamelesi yapmaktaydı.¹⁶⁴ Buna rağmen Ruslar Azerbaycan'da kendi sistemlerini tesis etmeye çalışmışlardır.

Rus işgali ile Azerbaycan, eyalet(guberniya) ve dairelere bölünerek yönetilmeye başlamıştır. Bu eyaletleri yöneten kişiye “Komendant”, sisteme ise “Komendant Yönetim Sistemi” denmiştir. Komendantlar, bölgelerinin mutlak hâkimleriydi ve beylere toprak hediye etme, toprakları ellerinden alma¹⁶⁵ gibi haklarına ek olarak, başka siyasi ve idari haklara da sahiplerdi.¹⁶⁶ Yalnızca ölüm cezası komendantların yetkisi dışında kalmaktaydı.¹⁶⁷ Komendantlar, yerel idarelerden sorumlu kişilerin atamasını yapıyor ve yanlarına askeri görevliler vererek kontrolü sıkılaştırıyordu.¹⁶⁸ Komendantların bu kadar geniş yetkilere sahip olması halka önemli derecede zarar vermiş ve halkın Rus hükümetini kabullenmesinin önüne geçmiştir.

Bölgedeki Rus görevlilerin, görevlerini kötüye kullandığına, yolsuzluk ve rüşvetin yayıldığına dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁶⁹ Tüm yönetim ve yargı sistemlerinin tek bir kişiye bağlı olması, bu görevlilere cesaret veriyor olabiliyordu. Haliyle böyle bir yönetime karşı Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılacak olan isyanların sürmesi kaçınılmazdı.

İşgalden sonra artık tamamen sömürge haline getirilmiş olan Azerbaycan'da en büyükleri Car-Balaken, Lenkeran, Guba ve Şeki'de olmak üzere birçok isyan çıkmıştır. Bu isyanların farklı farklı sebepleri olmakla birlikte genel rahatsızlıklar; halkın elinden topraklarının keyfi bir şekilde alınması, halka çok ağır vergiler yüklenmesi, yargı ve yönetim sistemindeki usulsüzlükler ve geçmiş dönemlere duyulan özlem.¹⁷⁰ Böylece Azerbaycan'da huzursuz ve güvensiz bir ortam oluşmuştur. Bu ortam şehre gelen yabancı

¹⁶² Okan Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2010, s. 9-10

¹⁶³ Vidadi Umudoğlu, **Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Tərəfindən İşğali**

və Müstəmləkəçilik Əleyhinə Mübarizə, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2004, s.73

¹⁶⁴ M. Ali Çakmak, **a.g.m.**, s. 13-15

¹⁶⁵ Rus hükümeti, bölgedeki feodalleri ve beylerin toprakların sahibi değil yalnızca yöneticisi olduğu iddiasına dayanarak bu işlemleri yapıyorlardı.

¹⁶⁶ M. İsmailov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 289

¹⁶⁷ O. Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, s. 11

¹⁶⁸ M. İsmailov, **Azerbaycan Tarihi**, 290

¹⁶⁹ V. Umudoğlu, **a.g.e.**, s. 73-74

¹⁷⁰ M. İsmailov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 299-300

tüccarların, gerek eşkıyalar ve siyasi çatışmalar gerekse de yerel yöneticilerin ağır vergilerinden kurtulmak adına genellikle mallarını bölgenin tüccarlarına satarak bölgeden uzaklaşmasına sebep olmuştur.¹⁷¹

Alınan karar 1841 yılında yürürlüğe girdi. Kanunnameye göre Rusya'daki yönetim biçimi burada da uygulanacaktı. Bu değişiklik ile Komendantın diktatörlüğüne son verilmişse de Rus memur hâkimiyetinin süreceği bir sistem getirildi.¹⁷² Yeni bölge idare sistemine göre vilayetler, kazalar ve mahaller tekrar oluşturulmuş, Kafkasya bölgesi, kuzeyde Tiflis merkezli Gürcistan-İmaretya vilayeti, güneyde ise Şamahı merkezli Kaspi vilayeti olmak üzere ikiye bölünmüştür.¹⁷³ Fakat bu yapılanma da kısa süre sonra değiştirilmiş, 1846 yılında Kafkasya 4 eyalete bölünmüştür. Bunlar Tiflis, Şamahı, Kütayis ve Derbent olmuştur. Böylece günümüz Azerbaycan'ının şehirleri 3 farklı eyalet arasında paylaştırılmıştır.¹⁷⁴ 1846 ve 1847 yılında yapılan değişiklikler yalnızca bölgelerin tekrar belirlenmesinden ibaret olmamıştır. Artık beylere topraklarını diledikleri gibi alıp satabilmeleri serbest bırakılmış, özel mülkiyetin önü açılmıştır. 1861'de yayınlanan bir başka kanunnameye göre köylüler özgürlüklerini kazanmış, toprak ağalarının malı olmaktan çıkmışlardır.¹⁷⁵ İdari bölge yapısı, ilerleyen yıllarda da küçük değişiklikler yapılması ile birlikte, 19. Yüzyıl boyunca benzer şekilde sürmüştür.

1.2.3.1. Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma Politikası

Rusların Azerbaycan'da gerçekleştirmek istediği tek şey bölgeye hükmederek ekonomik getiri sağlamak değildi. Bölgenin Rusya'ya tamamen bağlanması için Azerbaycan'daki farklı etnik ve dini grupların Hristiyanlık lehine azalması gerekiyordu. Nitekim 18. Yüzyılda az sayıda Hristiyan bölgeye yerleştirilmiş olsa da¹⁷⁶ Rus işgalinden sonra bölgedeki Hristiyan sayısında kayda değer bir artış olmuştur.

Daha önce de belirtildiği gibi Rus-İran savaşları sonunda imzalanan antlaşmalar neticesinde bölgeye binlerce Hristiyan Ermeni göç ettirilmişti.¹⁷⁷ Ermenilerin yoğun olarak yerleştiği bölgeler özellikle Nahçıvan, Revan ve Karabağ olmuştur.¹⁷⁸ Verilen bilgilere göre

¹⁷¹ Vefa Kurban, **a.g.m.**, s. 179

¹⁷² N. Nesibli, **a.g.e.**, s. 210

¹⁷³ O. Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, s. 11

¹⁷⁴ Buna ek olarak 1850 yılında İrevan Guberniyası da oluşturulmuştur. Bkz.

N. Nesibli, **a.g.e.**, s. 210

¹⁷⁵ O. Yeşilot, **a.g.e.**, s. 12

¹⁷⁶ Telman Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 97

¹⁷⁷ M. İsmailov, "Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilası", **Azerbaycan Tarixi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2007, c.4, s. 40

¹⁷⁸ N. Nesibli, **a.g.e.**, s. 213

Rus işgali ile birlikte yalnızca Karabağ'a, güney bölgelerden 18 bin Ermeni aile göç etmişti.¹⁷⁹ Sadece bu göç dalgası bile bölgenin demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmişti. Ayrıca bu göçmenlere bölge toprakları verilerek yerel halk mağdur da edilmişti.¹⁸⁰ Bu şekilde, bölgenin demografik yapısını yüksek oranda alt üst ederek Güney Kafkasya'yı Hristiyanlaştırma politikasına en çok hizmet eden grup da Ermeniler olmuştur.

Hristiyanlaştırma amacı doğrultusunda Rusların bölgeye Slav ırkları da göç ettirdiği bilinmektedir. Özellikle Ortodoks Kilisesine mesafeli olan Hristiyan gruplar Rus hükümeti tarafından, Azerbaycan'ın Şamahı, Gence ve Revan gibi muhtelif bölgelerine sürülerek¹⁸¹ hem bölgenin Hristiyan nüfusu arttırılmış, hem de Rus Ortodoks kilisesine karşı çıkan muhalif sesler kısılmıştır. Ayrılıkçı olarak kabul edilen bu gruplar Talış, Karabağ ve Şirvan'a yerleştirilmiştir. İlerleyen sayfalarda göreceğimiz gibi seyahatnamelerde de sözü edilen Malakanlar ve Skopzenler bu gruplara örnektir. Bunlara ek olarak Azerbaycan'da görevli Rus askerlerinin aileleri¹⁸² ve başka Rus köylüleri de bölgeye göç etmiştir. Yüzyılın sonuna doğru özellikle Bakü'de Rus nüfusunda önemli artış tespit edilmiştir.¹⁸³

Fakat Ruslar bu göçlerle yetinmemiş, faaliyetlerine bölgeye Alman koloniler¹⁸⁴ yerleştirerek devam etmiştir. Kolonistler özellikle Tiflis ve Gence'ye yerleşip, 1817-1818 yılları arasında Annenfeld(Şemkir), Yekaterinenfeld ve Yelenendorf(Hanlar) kolonilerini kurmuşlardır. Almanların yerleştikleri bölgelerde tarım ve hayvancılığa önemli katkıları olmuştur.¹⁸⁵ Alman kolonilerinin elinde olan bölgelerden diğer bölgelere göre daha çok verim alınmıştır. Alman koloniler, ekonomik sebepler dışında bölgedeki Hristiyanlaştırma politikaları için katkı sağlamak amacı ile de Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Fakat Almanlar yerleştikleri bölgeleri benimsememiş, inançları gereği Kudüs'e göç etme niyetinde olmuşlardır.¹⁸⁶ Bu sebeple Hristiyanlaştırma politikalarında Ruslar, Almanlardan bekledikleri verimi alamamışlardır.

Hükümetin, söz konusu politikayı yürütürken tek yaptığı demografik yapıyı değiştirmek olmamıştır. Ruslar, bölge halkından Hristiyanlığı kabul edenlere özel haklar

¹⁷⁹ M. İsmailov, "Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilası", s. 40

¹⁸⁰ M. İsmailov, "Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilası", s. 40

¹⁸¹ T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 106

¹⁸² İ. Mehmetov, **a.g.e.**, s. 489

¹⁸³ N. Nesibli, **a.g.e.**, s. 215

¹⁸⁴ Alman ekolü o dönemde Çarlık yönetiminde etkiliydi. Rusların ideallerini gerçekleştirmelerine Alman göçmenler fazlasıyla yardımcı olmuş, Rusya'da bilim ve teknolojinin gelişmesinde önemli katkılar sunmuşlardır. Bu sebeplerle Almanlara yakınlık duyan Ruslar Azerbaycan'a Alman kolonileri yerleştirmeyi uygun görmüşlerdir. Bkz.

T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 97-98

¹⁸⁵ N. Nesibli, **a.g.e.**, s. 215

¹⁸⁶ T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 100-101

tanıyor, 6 yıl boyunca vergilerden muaf tutup mülk bağışlıyordu.¹⁸⁷ Bu şekilde zaten ekonomik sebeplerle bunalmış olan halk Hristiyan olmaya teşvik ediliyordu.

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Türklerini "Tatar" olarak anması(ki batılı yazarları olan seyahatnamelerin çoğunda da Azerbaycan Türkleri bu şekilde anılmıştır.), Türkçe eğitime karşı çıkıp Türk okulları açtırmaması, tüm resmi işlerde Rusça'nın kullanılmasını şart koşması da Ruslaştırma politikası doğrultusunda gerçekleşen uygulamalardır. Hatta Türk kültürünü bastırmak adına, Azerbaycan Türklerinin, Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan soydaşları ile temasını kesmek için sınır boylarına Hristiyan Ermeni ve Ruslar yerleştirilmiştir.¹⁸⁸ Bu şekilde Azerbaycan Türklerini Türk kültüründen koparmak, bölgenin Ruslaştırılması için önem arz etmiştir. Ruslar bu konuda gereken adımları atmakta tereddüt etmeyip, Azerbaycan Türklerini soydaşlarından uzaklaştırmıştır.

Daha önce de sözü edildiği gibi, Rusların bu politikalarına karşı birçok isyan çıkmıştır. Bunlar arasında en önemlilerinden biri Car-Balaken isyanıdır. Şeyh Şaban ve Şeyh Şamil gibi liderler öncülüğünde, Ruslaştırma politikalarına, yıllarca hükümetin başını ağrıtabilecek tepkiler verilmiştir.¹⁸⁹ Ayrıca, sömürgeciliğe karşı ortaya çıkan *Kaçak Hareketi* de Ruslara karşı gerçekleşen en büyük isyanlardan biridir ve Rus memurları öldürüp mallarını fakirlere dağıtan isyancılar halktan oldukça fazla destek toplamıştır.¹⁹⁰

Rus politikaları ve isyanlar bir kenara bırakılıp halkın durumuna bakıldığında ise, 19. yüzyılda özellikle Bakü'de şehir nüfusunun çok büyük bir kısmının ticaret, zanaatkârlık ve hizmetlilikle meşgul olduğu görülür. Buna ek olarak feodaller, din adamları ve köylüler de nüfusu oluşturan gruplardan olmuştur. Şamahı'da da ticaret ve zanaatkârlık yaygın durumdadır. Şeki de bu iki şehirden çok farklı olmamak üzere nüfusunun %40'ı ticaretle ve geri kalanının yüksek oranda zanaatkârlık ile uğraştığı söylenebilir.¹⁹¹

Yüzyılın başında işgallerden oldukça zarar gören Azerbaycan'da tarım da büyük darbe almıştır. 1840'da başlayıp yüzyılın sonuna dek ise Ruslar reformlar ile tarımı

¹⁸⁷ T. Nusretoğlu, a.g.e., s. 107

¹⁸⁸ Halil A. Göde, *Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserin Çeviri ve İncelemesi*, Y. L. Tezi, Kayseri, 1993, s. 124

¹⁸⁹ Terane Halilova, "Rusya'nın Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma Siyasetine Karşı Ortaya Çıkan İsyanlar: Car-Balaken Örneği", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1/2, 2016, s.87-97

¹⁹⁰ Azerbaycan'da Çar idaresinin köylülerin topraklarına el koyması ve mağdur etmesinden sonra çıkıp 35 yıl süren ayaklanmalardır. İsyancılar Çar memurlarını öldürmek, zenginlerin mal varlıklarına el koyarak fakirlere vermek gibi eylemler gerçekleştirdikleri için halkın sempatisini kazanmışlardır.

O. Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, s. 14

¹⁹¹ V. Kurban, a.g.m., s. 180-182

canlandırmaya çalışmıştır.¹⁹² Özellikle meyvecilik en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Üzüm, elma, nar, armut, ceviz, ayva ve incir üretimi en çok yapılan meyvelerdendir.¹⁹³

Ticaret ve sanayide ise 19. Yüzyıl ortası ve sonlarında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bakü çevresinde petrol kaynakları teknolojik gelişmeler ile daha verimli hale gelmeye başlamış, Şeki adını kaliteli ipek üretimi ile duyurmuş, Salyan'da balıkçılık gelişmiş, bağcılık, şarap ve tuz üretiminde kayda değer artış yaşanmıştır. Kızıl(Kök) boya üretimi eskiye göre azalmış, pamuk imalatı yükselişe geçmiştir.¹⁹⁴

Ulaşımda ise Azerbaycan bu asırda parlamıştır. Bakü limanı Rusların en önemli limanlarından biri haline gelmiştir. Petrolün, sanayinin ve ulaşımın gelişmesine bağlı olarak gemiciliğin de gelişmeye başladığı görülür.¹⁹⁵

¹⁹² M. İsmailov, Azerbaycan Tarihi, s.290-301

¹⁹³ İ. Mehmetov, **a.g.e.**, s. 498

¹⁹⁴ İ. Mehmetov, **a.g.e.**, s. 495-497

¹⁹⁵ M. İsmailov, **a.g.e.**, s. 332

II. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA SEYYAHLARA GÖRE AZERBAYCAN'IN SOSYAL VE İKTİSADİ HAYATI

2.1. Azerbaycan'da Toplumsal Hayat

2.1.1. Seyahatnamelerde Geçen Azerbaycan'daki Yerleşim Yeri İsimleri Hakkında

Elizavetpol-Gence: Gence günümüzde Azerbaycan'ın en büyük şehirlerindendir. Sâsâni Devrinde¹⁹⁶ ya da Hilafet Döneminde¹⁹⁷ inşa edildiğine dair muhtelif görüşler vardır. Rus işgalinden sonra Elizavetpol ismi verilmiş olan bölge çalışmamızda ele aldığımız seyahatnamelerin büyük kısmında da bu şekilde isimlendirilmiştir. Şehrin adı bazı kaynaklara göre Azerbaycan Türkçesi'nde “açık, geniş yer”, başka görüşe göre de Pehlevî dilinde “hazine, mahsul deposu” anlamını taşımaktadır.¹⁹⁸

Bakü: Kentin isminin anlamının “rüzgârın döğdüğü yer” olduğuna dair rivayetler vardır fakat genel kabul görmemiştir. Günümüz Azerbaycan'ının başkenti ve en gelişmiş kenti olan Bakü, seyahatnamelerde en çok değinilen yerleşim yeri olmuştur. Petrol (Neft-Nafta) kaynakları, ticaret ve ulaşımdaki önemi ve mimari eserleri, Bakü'yü¹⁹⁹ 19. Yüzyılda da Azerbaycan'ın en kayda değer şehri haline getirmiştir.

Nuha-Şeki; Şeki, Güneydoğu Kafkasya'da yer alır, ipek üretimi ile Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahiptir. 19. Yüzyılın ortasında Nuha ve Ereş olmak üzere iki idari birime ayrılmış, seyahatnamelerde Nuha ya da Şeki ismi ile anılmıştır. Şeki adının, Arapların bölgeyi ele geçirmesinden sonra buraya yerleşen bir şeyhten geldiği ve zamanla “Şeki” biçimini aldığı ileri sürülmektedir.²⁰⁰ Başka bir görüşe göre ise Şeki ismi, eskiden buraya yerleşen Sakalardan gelmektedir.²⁰¹

Şirvan: Eskiden Azerbaycan'da Kür nehri, Kafkas sıradağları ve Alazan çayı arasında oldukça büyük ve önemli bir bölgeyi kapsasa da günümüzde bu isimde bir şehir bulunmamaktadır. Şirvan isminin anlamı konusunda, Strabon “susuz il” manasını taşıdığı

¹⁹⁶ Esko Naskalı, “Sâsâniler”, s. 175

¹⁹⁷ Vagif Resulov, **a.g.e.**, s. 68

¹⁹⁸ Oktay Efendizade, “Gence”, **DİA**, TDV Yayınları, 1996, c. 14, s.19

¹⁹⁹ Davut Dursun, “Bakü”, **DİA**, TDV Yayınları, 1991, c.4, s. 550

²⁰⁰ Mustafa Aydın, “Şeki”, **DİA**, TDV Yayınları, 2010, c.38, s.491

²⁰¹ **Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti**, Şerq-Qerb, Bakı, 2007, c. 2, s.211

görüşünde ise de Sâsâni Hükümdarı Anuşirvandan geldiği ya da “şîrevân”dan (hoş ve güzel) türetilmiş olduğu şeklinde görüşler de mevcuttur.²⁰² Kuruluşu Sâsâni Devrine kadar dayanan²⁰³ Şirvan’ın ismi 19. Yüzyıldaki seyyahlar tarafından bölge ismi olarak kullanılmıştır.

Şamahı: Seyyahların genellikle ipek üretimi, depremler ve antik değerleri ile andığı Şamahı şehri, günümüz Bakü’sünün batısında bulunan bir şehir olarak varlığını sürdürmektedir. Şehrin ismi hakkında ise eskiden buraya yerleşmiş olan bir topluluğun adından kaynaklandığı görüşü bulunmaktadır.²⁰⁴

Salyan: Seyahatnamelerde özellikle mersin balığı üretim tesisleri ile anılmış olan, Şirvan’ın güneyinde yer alan bölgedir. Kür nehri sahilinde bulunur ve düzlük bir alandır. Bir yerleşim bölgesi olarak 15. Yüzyıldan bu yana varlığını sürdürmektedir.²⁰⁵

Surahanı-Balahanı(Suraxanı-Balaxanı): Seyahatnamelerde genellikle birlikte anılan, bu kadim petrol bölgeleri, günümüzde Bakü’de yerleşim birimi olarak varlığını sürdürmektedir. Meşhur ateşgâh Surahanı’da bulunmaktadır. Surahanı isminin Fars dilinde “konak evi” ya da eski Tat dilinde “sıcak kaynak” anlamına geldiğine dair görüşler vardır.²⁰⁶ Balahanı için ise Fars dilinde “yüksekteki maden” anlamına geldiği söylenir. Bazı kaynaklarda “Balaxana” olarak da zikredilmiştir.²⁰⁷

Lenkeran; İsmi kökeni Farsça olup “demir atılan yer” ya da yerlilerin Lankon şeklinde telaffuzuna bağlı olarak “yuvaya benzeyen evler” anlamına geldiği şeklinde çeşitli görüşler bulunan Lenkeran²⁰⁸, Bakü ile Enzeli arasında bulunur ve bu iki şehir arasında bir liman tesisidir. Şehrin ne zaman kurulduğu belli değildir. 1812-1813 yılları arasında Rus hâkimiyetine girmiştir. Bölgede balıkçılık gelişmiştir ve orman bakımından zengindir.²⁰⁹

Abşeron: Bakü’nün içerisinde bulunduğu yarım adaya verilen isimdir. Burası Hazar Denizi’nin batısındaki en büyük yarımadadır. İsmi Farsça’da “tuzlu su” anlamı taşıdığından ve buradan kaynaklandığına, ya da bu bölgede yaşamış bir Türk boyu olan Avşarlar ile ilgili olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.²¹⁰

²⁰² Mustafa Aydın, “Şirvan”, *DİA*, TDV Yayınları, 2010, c.39, s.204

²⁰³ Vagif Resulov, *a.g.e.*, s. 55

²⁰⁴ *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*, c. 2, s.205

²⁰⁵ *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*, c. 2, s.172

²⁰⁶ *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*, c. 2, s. 199

²⁰⁷ *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. Şerq-Qerb, Bakı, 2007, c. 1, s. 78

²⁰⁸ *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*, c. 2, s. 86

²⁰⁹ V. Minorsky, “Lenkeran”, *İ.A.*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957, c. 7, s. 31-32

²¹⁰ *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*, c. 1, s. 10

Bileceri: Bakü merkezinin kuzeybatısında bulunan bir yerleşim birimidir. İsminin 8. Yüzyılda var olan Hazar şehri Belencer'den esinlendiği düşünülmektedir. Bu ismin anlamı “sarp dağ”dır.²¹¹

Sabunçu: Yine Bakü’de bulunan ve Balahanı ile birlikte anılan bir petrol bölgesidir. Kasabada sıcak ve kükürtlü kaynak suları bulunmaktadır.²¹²

2.1.2. Ahalinin Etnik Yapısı ve Bu Yapının Sonuçları Hakkında

Azerbaycan toprakları, özellikle de Bakü şehri Türkler ve Farslar çoğunlukta olmak üzere çok uluslu bir yapıya sahipti.²¹³ Zaten zengin etno-demografik bir duruma sahip olan Azerbaycan’a Rus işgali sırasında; Ermeni, Alman ve Rus gibi Hristiyan unsurlar da göç ettirilerek bölge daha karmaşık bir vaziyet almıştır.²¹⁴ Örneğin Kuzey Kafkasya’da Rus işgaline kadar 1200 kişilik Slav nüfus bulunuyorken, 1835 yılında bu rakam 405.000’e, 1858’de 780.000’e yükselmiştir.²¹⁵ Aşağıdaki tabloda, 1867 yılından itibaren Elizavetpol, Bakü, Erivan ve Tiflik olmak üzere 4 idari eyalete(guberniya) bölünmüş Kafkasya’nın, Azerbaycan’ı oluşturan iki büyük bölgesinin²¹⁶ 1871 yılındaki nüfusu verilmiştir.

Guberniya	Tatar(Türk)	Ermeni	Rus	Kafkas H.	Musevi	Diğer
Gence(Elizavetpol)	878.000	292.000	- ²¹⁷	-	-	-
Bakü	165.000	52.000	77.000	63.000	8.000	137.000

Tablo 1: 1871 yılında eyaletlerde farklı etnik grupların nüfus yoğunluğu²¹⁸

Bakü Nüfusunun Sınıfsal Analizi(%)	Rus	Ermeni	Türk
Soylu	49.99	18.29	17.04
Burjuva	21.98	17.84	49.78
Tüccar	12.87	59.11	-
Din Adamı	28.11	43.37	-
Köylü	54.33	13.67	-

Tablo 2: 1897 yılında Bakü’de yaşayan nüfusun sınıfsal analizi²¹⁹

²¹¹ **Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti**, c. 1, s. 96

²¹² **Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti**, c. 2, s. 169

²¹³ İ. Mehmetov, **a.g.e.**, s. 453-454

²¹⁴ N. Nesibli, **a.g.e.**, s. 214-215

²¹⁵ T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 105

²¹⁶ T. Swietochowski, **a.g.e.**, s. 33

²¹⁷ 1897 yılında Gence Eyaletinde 14.146 Rus bulunuyordu. Bkz.

T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 59

²¹⁸ T. Swietochowski, **a.g.e.**, s. 33

1877 Yılında Müslüman seyyahlardan Mehmed Emin, “İstanbul’dan Asya-yı Vustaya Seyahat” isimli eserinde Bakü halkından söz etmiştir. Ahalinin çoğunlukla Şii mezhebinden Müslüman olduğunu, onun dışında bir miktar Ermeni ve Rus’un bulunduğunu belirtmiştir.²²⁰ Mehmed Emin’in seyahatnamesinde Müslümanların etnik kökeninden söz etmemesi ilgi çekicidir. Zira kendisi Hristiyanları etnik kökeni ile belirtmeyi tercih ederken, Müslüman tebaayı bu şekilde sınıflandırmayı reddederek onları bir bütün olarak görmüştür.

Bir diğer Müslüman seyyah Muhammed Zahir Bigi ise 1893 Yılında gerçekleştirdiği gezisini anlattığı “Maveraünnehir’de Seyahat” isimli eserine Bakü’nün tahminen 80 bin nüfusunun olduğunu, nüfusun çoğunluğunun Türk olduğunu da “Çoğunluğu Azerbaycan Tatarları(Türkleri), bizim karındaşlarımız, Şiilerdir. Lisanları Türkçe’dir.” diyerek belirtmiş, diğer etnik gruplardan söz etmemiştir.²²¹ Görüldüğü üzere iki Müslüman seyyah da bölgede yaşayan Hristiyanlardan ve etnik gruplardan çok fazla söz etmemeyi tercih etmişlerdir.

Müslüman seyyahların Bakü hakkında verdiği bilgiler bu şekilde olmuş, onlar diğer şehir halkları ile ilgili bilgi vermemişlerdir. Azerbaycan’daki diğer şehirlerde bulunan etnik gruplar hakkında 19. Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan’a gelmiş olan yabancı seyyahlar daha çok bilgi vermiştir.

Seyyahların verdiği bilgilere dayanarak Azerbaycan’ın farklı bölgelerinde var olan etnik gruplar; Türkler çoğunlukta olmak üzere, Ermeniler, Ruslar, Avrupalılar(Almanlar, İsveçliler, İngilizler ve Finler), Farslar, Yahudiler ve bazı Kuzey Kafkas Halklarıdır(Gürcü ve Çerkezler).

Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma politikalarında da verilen bilgileri doğrular nitelikte, iki seyyah bölgedeki Almanların varlığını ifade etmişlerdir. İlk olarak 1875 yılında Bassett, Rus idaresinin çalışanları arasında Almanların da bulunduğunun bilgisini vermiştir.²²² Ondan 5 yıl sonra 1880 yılında, O’donovan Gence’den Şamahı’ya giderken, daha önce Alman kolonistlerin çiftliklerini gördüğünü ifade etmiştir.²²³ Böylece Azerbaycan’da Almanların kolonilerde tarıma gerçekleştirdikleri katkılara ek olarak, Rus idaresinde de görev yaptıkları anlaşılmaktadır.

²¹⁹ Elmira Muradaliyeva, **Toprağın Kanı**, Teas Press, İstanbul, 2017, s. 51

²²⁰ Mehmed Emin, **a.g.e.**, s. 17

²²¹ M. Z. Bigi, **a.g.e.**, s. 71

²²² J. Bassett, **a.g.e.**, s. 173-174

²²³ E. O’donovan, **a.g.e.**, s. 19

Almanlar dışında diğer Avrupalı milletlerin varlığı ile ilgili olarak, seyyahların verdiği bilgiler şu şekildedir:

J. Bassett etnik grupları belirtmeden Bakü şehrinde Avrupalıların yoğun bir şekilde bulunduğunu belirtirken²²⁴, O'donovan, Azerbaycan'a ekonomik sebepler ile gelmiş olan İsveçlilerin bölge nüfusu içerisinde az da olsa bir payı olduğunu²²⁵ ve Şamahı yolunda Alman kolonilerine ek olarak Fin kolonilerinin de bulunduğunu yazmıştır.²²⁶ Bakü şehrinde bulunan Avrupalılar ile ilgili son bilgi ise Jackson tarafından verilmiştir. Jackson Bakü mezarlığında İngiliz mezarları görmüş ve bu şekilde Azerbaycan'da İngilizlerin de yaşamış olduğunu doğrulamıştır.²²⁷

Azerbaycan'daki etnik gruplar arasındaki en etkili iki grup ise Türkler ve Ermenilerdir. Azerbaycan'daki Ermeni varlığı hakkında birçok seyyah bilgi vermiştir. 18. Yüzyılda Azerbaycan'da bulunmuş olan John Bell, "Travels from St. Petersburg in Russia To Diverse Parts of Asia" isimli eserinde Şamahı'nın 1716 yılındaki vaziyetinden söz etmiştir. Onun belirttiğine göre, Şamahı nüfusunun çoğu Fars olmak üzere kayda değer sayıda Gürcü ve Ermeni yaşıyordu. Halkın dili Türkçeydi fakat yönetici ve elit kesim Farsça konuşuyordu.²²⁸

1875 yılında Şamahı'ya giden James Bassett ise Şamahı ve Şirvan halkları hakkında da şu şekilde bilgi vermiştir:

"Kafkasların güneydoğu ucunda iki büyük kasaba vardır. Güneydeki, Müslümanların yaşadığı Şirvan'dır. Kuzeydeki ise bölge halkını Ermenilerin oluşturduğu Şamahı'dır. Bu iki kasaba birbiri ile bitişiktir ve ikisinin toplam nüfusu 15 bin kişidir."

Seyyah bu bilgileri verdikten sonra Şamahı'da büyük bir depremde Protestan Ermenilerden 100 kişinin ibadet ettikleri sırada hayatını kaybettiğini de yazmıştır.²²⁹ 1715 yılında Bell'in verdiği bilgilerden yola çıkarak, Bassett'in verdiği bilgileri doğrulamak çok zordur. Arada bir asırdan fazla zaman da bulunsa Şamahı şehri nüfusunda böyle köklü bir değişiklik gerçekleşmemiştir. Esasen seyyahın verdiği bilgiler, özellikle de Hristiyan nüfusun çoğunluğu ile ilgili olanlar, kendisinin misyonerlik amacı ile bölgeye geldiği göz

²²⁴ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 173-174

²²⁵ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 32

²²⁶ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 19

²²⁷ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 38

²²⁸ J. Bell, **a.g.e.**, s. 66

²²⁹ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 178

önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Zira Şamahı'yı Ermenilerin çoğunlukta olduğu bölge olarak tanımlayan yalnızca Bassett'dir.

James Bassett ayrıca Bakü şehrindeki hükümet çalışanlarının çok büyük bir kısmının Rus olmakla beraber, bu çalışanlar arasında Ermenilerin de bulunduğunu ifade etmiştir.²³⁰

Azerbaycan'daki Ermeni varlığı ile ilgili bilgi veren bir diğer seyyahımız olan O'donovan, Şamahı yolu üzerinde düşük nüfuslu bir Ermeni köyüne rastlamıştır.²³¹ Burada gördüğü Ermeni köyüne ek olarak Bakü çevresinde de Türk sınırından göç ederek buraya gelmiş Ermenilerin yarı-yeraltı köylerinin olduğunu belirtmiştir.²³²

Bonvalot, Salyan'da nüfusun çoğunluğunun Tatar olmakla birlikte, Ermeni ahalinin de bulunduğunu ifade ederken²³³ Hodgetts da Ermeniler hakkında farklı bir bilgi vermiş, Azerbaycan'ın sefahat içinde yaşayan zengin Ermeni tüccarlarından milliyetçi Ermenilere para akışı olduğunu da bildirmiştir.²³⁴

Azerbaycan'daki Türk varlığı ile ilgili olarak ise seyyahlar birçok bilgi vermiştir. James Bassett'e göre Rus idaresinde çalışanların arasında Müslüman Türkler de bulunmaktaydı. Seyyah; Bakü'de Türkçe ve Rusça konuşulduğunu, toplu taşıma şoförlerinin de genellikle Türk olduğunu yazmıştır.²³⁵

1886 yılında Azerbaycan topraklarına yolu düşen Gabriel Bonvalot da Şirvan halkının nüfusunun çoğunluğunun Türk olduğunu söylemiştir. Ona göre burada Fars ve Kafkas genleri karıştığı için insanların fiziksel özellikleri farklılık gösterir. Buradaki erkekler uzun boylu, iyi yüz hatlarına sahip ve düz burunludur. Kısa ve bodur bir erkek ırkı zarif ve güçlü bir ırk ile karışarak yontulmuştur. Bonvalot, Salyan için de nüfusun çoğunluğunun Tatar(Türk) olmakla birlikte, Fars, Ermeni ve Rus ahalinin de olduğunu söylemiştir.²³⁶

Le Messurier 19. Yüzyılda Kafkasya'da yaşayan halklardan söz etmiştir. Türkler hakkında ise şunları belirtmiştir; "1 milyondan fazla nüfusu olan Türklerin çoğu Kura ve Aras çevresinde yaşar. Bazı Tatar(Türk) göçmenler Mugan steplerinde dolaşırken diğerleri

²³⁰ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 173-174

²³¹ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 19

²³² E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 27

²³³ G. Bonvalot, **a.g.e.**, s.27-28

²³⁴ E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 166

²³⁵ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 173-174

²³⁶ G. Bonvalot, **a.g.e.**, s.27-28

Dağıstan, Hazar ve Elburz vadilerinde bulunuyor. Konuşma dilleri Türk dilinin Azerbaycan lehçesidir. Çoğunlukla çalışkan, yoksul, ölçülü ve hoşgörülü insanlardır. İran'ın aksine burada Sünni ve Şii'ler barış içerisinde yaşarlar.²³⁷

Edmond O'donovan, "The Merv Oasis" isimli eserinde "Pazarda Türk dükkânları, camilerde Türk minareleri ve sokaklarda kalpaklı Türkler var." diyerek Elizavetpol, yani Gence'deki Türk varlığından söz etmiştir.²³⁸

Brayley Hodgetts(1895), halkın etnik durumunu da %76 Tatar(Türk), %3-4 kadar Rus ve çok sayıda Fars olarak belirtmiştir.²³⁹ Kaynaklar kısmında da belirtildiği gibi, tarafsızlığından Ermeni etnik grubu lehine şüphe duyulan Hodgetts'in bile, Bakü'nün nüfus yapısından söz ederken Tatar (Türk) nüfusunu %76 olarak belirtmesi, Bakü'de Türklerin hâkim etnik grup olduğunu tamamen doğrular niteliktedir.

Kuzey Kafkas Halklarının Azerbaycan'daki varlığı ile ilgili olarak 1872-1873 yılları arasında Hippiusley Cunliffe Marsh, öncelikle Elizavetpol'ün Türkçe orijinli eski isminin Gence olduğunu belirttikten sonra Gence'deki bir kahvehanede Çerkezler ve Gürcü süvari subayları ile karşılaştığını anlatır.²⁴⁰ Böylece diğer seyyahlardan farklı olarak Azerbaycan bölgesinde Çerkezlerin de bulunduğu bilgisine ulaşılabilmektedir.

19. yüzyılda Azerbaycan'ın etnik çeşitliliği hakkında seyyahlar bu şekilde bilgiler vermiş, 20. yüzyılın başında Kafkasya'yı ziyaret etmiş olan A. V. Williams Jackson, bölge halkının etnik çeşitliliği ve bu çeşitliliğin yarattığı problemler hakkında şunları ifade etmiştir; *"Türk, Tatar, Fars, Rus, Ermeni ve Rum unsurları içerisinde barındırıyor. Bölge doğu ve batının harmanlanmış hali. Kafkasya'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi burada da birçok farklı milletin bir arada bulunması ve onların siyasi eğilim, etnik grup, inanç ve düşüncelerinin zıtlığı bölgede kan dökülmesine ve huzurun bozulmasına sebep olmaktadır."*²⁴¹ Jackson ayrıca Bakü hakkında da özel bilgiler vermiştir. İlk olarak Bakü tren istasyonuna ulaştığında Tatar, Ermeni, Gürcü, Fars ve Kozaklardan(Ruslar) oluşan bir kalabalığa karıştığını belirtiyor. Onun ifadelerine göre Bakü'deki caddenin iki yanı Arapça, Rusça ve nadiren İbranice yazılmış, ayakkabı, şapka, kıyafet resimleri eklenmiş tabelaları

²³⁷ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 68

²³⁸ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 15

²³⁹ E.A.B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 164

²⁴⁰ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 38

²⁴¹ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 20

olan dükkânlar ile doluydu.²⁴² Bu şekilde Jackson, 19. Yüzyıl seyyahlarından farklı olarak Azerbaycan'da Rum ve Yahudilerin de olduğunu ifade etmiştir.

Williams, Bakü'nün tarihi ile ilgili verdiği bilgiler arasında, 1743 yılındaki isyanın Bakü ve Şirvan'da 15 bin kişiden fazla insanın hayatına mâl olduğunu, bu isyandan önce Hintli, Ermeni ve Tatar olan birçok tüccarın burada yaşadığını bildirmiştir.²⁴³ Williams bu durum hakkında bazı 18 ve 19. Yüzyıl seyyahlarının da bilgi verdiğini yazmıştır.²⁴⁴ Ayrıca Bakü mezarlığında da artık şehrin kalabalığından ve karmaşasından uzak olan Müslüman, Ermeni, Gürcü, Yahudi, Rus ve İngilizlerin mezarlarının olduğunu söyler.²⁴⁵

Sonuç olarak Azerbaycan, 19. Yüzyılda bile çeşitli etnik grupları ve farklı dinlere mensup toplulukları bünyesinde barındırmaktaydı. Bu çeşitliliğe sebep olarak, Azerbaycan'ın jeostratejik konumu, ticari merkezlere ve hammadde kaynaklarına sahip olması, Hazar denizinde doğal limanları, karada da demiryoluna sahip olması, bölge ulaşımında edindiği yer nedeni ile farklı toplumlar için çekim merkezi olması ve son olarak Ruslaştırma politikaları doğrultusunda Rusların bölgenin etnik yapısı ile oynaması gösterilebilir.

2.1.3. Bölge'deki Toplumsal Sorunlar

Yukarda sözü edilen toplumsal çeşitliliğe sahip ve çekim merkezi olan bir bölgenin iç ve dış kaynaklı sorunlar yaşaması sıradışı değildir.

Seyyah Valentine Baker, bölgedeki halkın huzursuzluğundan söz etmiş. Buna sebep olarak da kanunsuz insanların çokluğunu göstermiştir.²⁴⁶ Hodgetts ise Bakü'de yaşayan insanların boş zamanlarında yaptığı aktiviteleri "*alkol almak, ahlaksızlık ve cinayet*" olarak belirtmiştir.²⁴⁷ Fakat eserinden anladığımız kadarıyla kendisi böyle bir duruma şahit olmamış, aldığı duyumlara dayanarak böyle bir bilgi vermiştir. Ayrıca kendisinin objektif olmaması sebebi ile verdiği bu bilginin gerçekliği oldukça şüphelidir.

²⁴² A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s.26-27

²⁴³ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s.31

²⁴⁴ "...Biz onun Bakü'de bulunduğunu Hanway'in 1747'deki ifadesine dayanarak kolayca açıklayabiliriz; " eskiden birçok tüccar özellikle de Hintliler burada yaşardı" ve Eichwald(1825-1826) da onun zamanında tapınağın özel müdaviminin "Otumdshen" isminde, Hazar dalyanlarında balıkçılık yapan ve çoğunlukla Astrahan'da yaşayan zengin bir Hindu olduğunu söylemiştir. Ben daha önce Hindistan'dan gelen kervanların bu bölgede eski zamanlarda çok yaygın olduğunu belirtmiştim." Bkz.

A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s.56

²⁴⁵ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s.38

²⁴⁶ V. Baker, **a.g.e.**, s.39

²⁴⁷ E.A.B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 165

1895 yılında Azerbaycan'da bulunan Brayley Hodgetts, Bakü'deki tüccarların da Rusya'da olduğu gibi alkole düşkün olduğunu ifade eder. Ona göre bu alkole düşkünlük hâli sebebiyle insanlar çok ileri yaşlara kadar yaşamıyor, 50'li yaşlarında yaşlanmış ve yıpranmış oluyorlardı.²⁴⁸

Hem Baker hem de Hodgetts'in alkol tüketimi ile ilgili verdiği bilgiler esasen yine bir Rus politikasına dayanmaktadır. Azerbaycan'a göç ettirilen Rus köylülerinin alkol alışkanlığının olmasına ek olarak Ruslar Azerbaycan'da içki üretimine önem vermiş ve kurulan fabrikalarda açılan mağazalarda yerlilere ve Rus işçilerine içki satılarak maaşlarını burada harcamaları teşvik edilmiştir. Bunun sonucunda da alkol tüketimi artmış, bölge Ruslarının kendilerini içki ve eğlenceye vererek kiliseye gitmemesi Rusların Hristiyanlaştırma emellerine de darbe vurmuştur.²⁴⁹

Marsh'ın seyahatnamesine bakıldığında, 19. Yüzyılda Azerbaycan toprakları içerisinde iç köleliğin bulunduğu ve Rus hükümetinin bunun önüne geçmek adına çalışmalar yaptığına yönelik bilgiler verdiği görülüyor. Bakü'deyken görüştüğü bir emir subayından iç kölelik ile ilgili öğrendiklerini şu şekilde aktarmıştır;

*“Hristiyanlarda ve Müslümanlarda da yaygın olmasına rağmen Gürcüler bu kuruma(kölelik) geçmişin onurlandırdığı ve dinin gerektirdiği vazgeçilmez bir zorunluluk olarak bakıyorlar. Bu alanda köleliğin olması, pratik olarak Küba ve Zanzibar'da ve önceden Güney Amerika ülkelerinde de var olduğu düşünüldüğünde şaşırtmıyor. İç kölelik, doğup yetişilen evde yapılan hizmetçilik gibidir.”*²⁵⁰

Marsh dışındaki seyyahların bölgede iç köleliğin bulunduğuna dair herhangi bir bilgi paylaşmamış olmasına ek olarak kaynaklarda da bu durum ile ilgili bir ifade bulunmamaktadır.

Williams Jackson da Azerbaycan'da gerçekleşmiş bir hukuksuzluk olarak hanlıklar döneminde gerçekleştirilen birtakım yargısız infazların gerçekleştirildiğini iletmiştir. 19. Yüzyılın başlarında hanlıkların varlıklarını sürdürdüğünü göz önünde bulundurarak, mevzu bahis yüzyılda da yaşanmış olma ihtimali olan olaylar şu şekildedir ki; bu dönemde iddialar hüküm giyme ile sonuçlanıyor, hükümlü kişi zindan olarak denize bağlı bir kuyuya atılıyor, böylece hükümlünün izleri sonsuza dek kayboluyordu.²⁵¹ Azerbaycanlı tarihçi

²⁴⁸ E.A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, 1895, s.156

²⁴⁹ T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 170

²⁵⁰ H.C. Marsh, **a.g.e.**, s. 49

²⁵¹ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s.35

Aşurbeyli de Gmelin'in eserlerinden elde ettiği bilgilere dayanarak hanlıklarda sorgulamalar sırasında çeşitli işkenceler uygulandığını söyler.²⁵² Fakat verilen bu bilgilerin tüm hanlıklar ve her dönem için geçerli olmadığını şu şekilde örneklendirebiliriz. İşgal öncesinde hanlıklarda şeriat ve örfi hukuk üzerine şekillenen kadı kararları, adalet sisteminde esastı. Örneğin kaynaklarda rastlanan Gence Hristiyanlarının kendi arzuları ile şikâyetlerini Gence kadısına yapmaları olayı²⁵³, aslında hanlıktaki şeriata dayalı adalet sisteminin kilisenin sağladığı adaletten daha üstün olduğunu yani buradaki durumun Jackson'ın söz ettiği gibi vahim olmadığını göstermektedir.

Williams Jackson toplumsal huzursuzluklarla ilgili son olarak 1905 yılında, Osmanlı dönemi arşivlerinde de söz edilen²⁵⁴ Türk-Ermeni çatışmaları, isyanlar ve katliamlar ile sokakların kan gölüne dönüştüğünü ifade etmiştir. Kendisi bu olayların izlerini görmüş ve anlatılanlara şahit olmuş birisi olarak iç savaşın yaralarının sarılacağını ve unutulacağını iddia etmişse de²⁵⁵ bilindiği üzere huzursuzluklar artarak devam edecekti. 1905 yılında gerçekleşen bu çatışmaların sebebi iki grubun etnik ve dini farklılıklarına ek olarak 19. Yüzyılda Rusların Ermenileri kayırması²⁵⁶ ve Müslümanların tepki göstermesinin ardından Rusların bu Müslümanları kazanmak adına Gregoryen Kilisesinin kamulaştırılması gibi Ermenilerin tahrik olacağı eylemler gerçekleştirmesi, sonuç olarak iki grubu birbirine karşı kıskırtmış olmasıdır. 1905 yılında bir Müslümanın Bakü'de Taşnak partililer tarafından öldürülmesi neticesinde çatışmalar çıkmıştır. Bu olaylar sonucunda çoğu Türk olmak üzere binlerce insan hayatını kaybetmiş, Rus kolluk kuvvetleri ise olaylar sırasında tepkisiz kalmıştır.²⁵⁷ Görüldüğü gibi 19. Yüzyılda Rus idarecilerin gerçekleştirdiği nüfus politikaları, 20. Yüzyılın başında facialara yol açmaya başlamıştı bile.

Seyyahların da verdiği bilgilere dayanarak ele alınan yüzyılda toplumda genel bir huzursuzluk görülmektedir. Buna sebep olarak; önceden de söz ettiğimiz gibi Azerbaycan halkının yerel hanlar dışındaki yabancı yönetimlere inanç ve kültürleri gereği itaat etmeyi

²⁵² S. Aşurbeyli, **a.g.e.**, s. 465

²⁵³ M. Ali Çakmak, **a.g.m.**, s. 14

²⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), Sadâret Husûsî Mâruzâtı, nr. 492/96

²⁵⁵ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s.33

²⁵⁶ 1972 yılında gerçekleştirilen petrol imtiyazı ihalesinde adaletsiz bir şekilde Ermenilerin aldığı pay, 167 petrol firmasından çoğu küçük 49 tanesi Azerbaycanlılarınken, büyük ve orta ölçekli 55 tanesinin zengin Ermenilerin olması, 1900'den itibaren, Bakü eyaletindeki 115 endüstri firmasının %29'unun Ermenilere ait olmasına karşın yalnızca %18'inin Türklere ait olması, şarap yapımı, balıkçılık, tütüncülük gibi işlerin Ermenilerin elinde olması ve vasıflı ve yüksek gelirli işlerde çoğunlukla Ermeniler çalışırken, düşük gelirli işlerde Türklerin çalışması gibi eşitsizlikler bulunuyordu. Bkz.

T. Swietochowski, **a.g.e.**, s. 67

²⁵⁷ T. Swietochowski, **a.g.e.**, s. 68-70

kabullenememelerini gösterebiliriz.²⁵⁸ Ayrıca Azerbaycan'ın büyük devletlerin savaş meydanı olarak kullanıldığı, istikrarın yakalanamadığı ve haliyle düzenli denetim mekanizmalarının olmayışı ile bölgenin geri kaldığı, bölgenin kaynakları fark edildiğinde de farklı kültürlere sahip toplulukların bu topraklara akın ettiği de düşünüldüğünde halktaki huzursuzluk yadırganmamalıdır.

2.1.4. Rus İdaresi ve Etkileri

Bilindiği gibi, ele aldığımız dönemde Azerbaycan'a Ruslar hükmetmekteydi. Rusların hem Azerbaycan topraklarına hem de halkına olumlu ya da olumsuz etkileri olmuştur. Rusların Azerbaycan'da yaşayan ahali ile aralarındaki ilişki de bazı seyyahların dikkatini çekmiştir.

Azerbaycanlılar ile Ruslar arasındaki en büyük sorun din farklılığı sayılabilir. Ruslar Azerbaycan'da zaten Hristiyanlaştırma politikaları güttüğü için, halkın dini tercih ve kutsallarına karşı hoşgörülü davranmamıştır. Örneğin Baker, bir Rus görevlinin camiye ayakkabıları ile girmesine şahit olmuş, bundan yola çıkarak Rusların halka saygılı davranmadığını belirtmiştir.²⁵⁹

Fakat kabul edilmelidir ki Ruslar Azerbaycan'a yönelik bazı faydalı uygulamalar da gerçekleştirmiştir. Örneğin; 1819-1820 yılları arasında Azerbaycan'a giden Muravyev, Bakü'deki su kuyularının temizlenip içilebilir hale getirilmesini Rusların sağladığını belirtmektedir.²⁶⁰ Bu, Rusların önemli bir katkısı olarak sayılabilir.

Rusların katkısı sayılabilecek diğer bir noktayı Marsh(1872) yazmıştır. Seyyah Bakü'de iken bölgenin idari kadrosundan olan Baron Brügen'in emir subayı tarafından çağırılmıştır. Bu emir subayı bölgedeki iç köleliğin azaltılması ile ilgili çalışmalar yürütmüştür.²⁶¹ Bu bilgiler ışığında görüldüğü üzere Rus hükümeti bölgeden faydalanmanın yanı sıra bazı toplumsal problemlere çözüm de üretmeye çalışmışlardır.

Rusların seyyahlar ile münasebeti hakkında ise Edmond O'donovan şöyle bir bilgi aktarmıştır:

“Rus görgü kuralları gereği, herhangi bir uzaklıktan gelen seyyah bölgeden geçerken, çağırılıp bölge yönetimine saygısını sunmalıdır.”

²⁵⁸ M. Ali Çakmak, **a.g.m.**, s. 10

²⁵⁹ V. Baker, **a.g.e.**, s. 39

²⁶⁰ Muraviev, **a.g.e.**, s. 5

²⁶¹ H.C. Marsh, **a.g.e.**, s. 49

Buna bağılı olarak o da Gence’de iken en iyi takımlarını giyip bölge yöneticisi Prens Chavchavaza’nın hükümet sarayına gitmiştir. Aslen Gürcü olan bu yönetici, Fransızca bilmediğı için seyyah kendisi ile ancak bir tercüman aracılığı ile anlaşılabilmektedir. Bu ziyaret sırasında seyyahın dikkatini Şeyh Şamil liderliğindeki Kafkasyalılar²⁶² ile yapılan mücadelelerden kazanılan armalar ile süslenmiş duvarlar çekmiştir.²⁶³ Ayrıca Chavchavaza ile konuşurken O’donovan, bölgeden Türkmen topraklarına yönelik bir Rus seferi gerçekleşeceğini öğrenmiştir.²⁶⁴ Buradan yola çıkarak Rusların Azerbaycan topraklarını askerî amaçları için kullandıkları da anlaşılmaktadır. Yani Ruslar Bakü’ü işgalin ilk dönemlerinde İran’a karşı olduğu gibi²⁶⁵, 19. Yüzyılın sonlarında Türkistan’a karşı bir üs olarak kullanmış, Bakü’nün önemli jeostratejik konumundan bu şekilde faydalanmıştır.

2.2. Azerbaycan’da İktisadi Hayat

Rus işgalinden önce, 18. Yüzyıl içerisinde Azerbaycan’ın hem ticarete hem de üretimde bir merkez olduğu bilinmekte idi. İpek ve baharat yolları Kür Nehri üzerinden geçiyor, böylece bu bölge ulaşım konusunda da önemli bir geçit halini alıyordu. Ticaret konusunda Gence ve Şamahı büyük merkezlerdi. Özellikle Rus tacirler tarafından tercih edilen Şamahı 18. Yüzyılın 20’li yıllarında Dağıstan Hanı tarafından zapt edildiğinde, Han burada toplamda ellerinde milyonlarca manat bulunduran, neredeyse 300 kişi kadar Rus taciri bulmuştur.²⁶⁶ Böylece tek başına Şamahı’nın bile önemli bir ticaret hacmi taşımakta olduğu anlaşılmaktadır.

Rus işgali ile Azerbaycan ekonomisinde bir durgunluk görülmüştür. Yüzyılın başında Azerbaycan’a hiç fabrika inşa edilmemiş, 1830’lu yıllarda şarap ve ipek imalatı için Rus yatırımcılar girişimlerde bulunduyorsa da pek başarılı olunamamıştır. Ruslar tarım alanında da idareci olarak yapması gerekenleri yapmamış(örn. sulama işleri), böylece bu

²⁶² Şeyh Şamil; Dağıstan’da Süfi-Nakşibendi tarikatına bağılı, Müridizm adı verilen, Rusya’ya karşı mücadele eden dinsel-sosyal hareketin en bilinen lideridir. Şeyh Şamil liderliğinin ilk yıllarında Rus kuvvetlerini büyük yenilgilere uğratmıştır. Bkz.

Tadeusz Swietochowski, **a.g.e.**, s. 27

²⁶³ E. O’Donovan, **a.g.e.**, s. 17

²⁶⁴ E. O’Donovan, **a.g.e.**, s. 18

²⁶⁵ L. Safyutdinova ve d., “Bakü”, s. 269

²⁶⁶ M. Ali Çakmak, **a.g.m.**, s. 16

alan da gelişmemiştir. Petrol üretiminde de yüzyılın başında bir gelişme kaydedilememiştir. Nihayet 1970 yılındaki reformlar ve petrolün patlaması ile Azerbaycan ekonomisinde canlanma görülmüştür. Özellikle üzüm ile ipek üretimi ve tabi ki petrol istihali, önemli gelişmeler kaydetmiştir.²⁶⁷

2.2.1. İpek-Pamuk ve Kumaş

Daha 19. Yüzyıla gelmemişken Azerbaycan'ın belli bölgelerinde ipek üretimi yapıldığı bilinmekteydi. Henüz 15. Yüzyılda Seyyah Contarini Şamahı'da ipek ve atlaslı kumaşlar üretildiğini nakletmiştir.²⁶⁸ 17. Yüzyılda da Tebriz'de üretilen ipeğin kalitesini Şamahı'da da yakalamak amacı ile Şamahı Hanı Tebriz'den ustalar getirtmiştir.²⁶⁹ 18. Yüzyılda Azerbaycan topraklarına gelmiş olan seyyahlardan John Bell ve Forster bölgedeki ipek üretimine değinmiştir. John Bell, Şamahı'da ipek üretildiğini, bu ipeğin de çok büyük kısmının İsfahan'daki İngiliz ve Hollandalı şirketlere satılarak Halep'e gönderildiğini nakletmiştir.²⁷⁰ Forster'a göre ise Şirvan'da gereğinden fazla ipeğin yetiştirilirdi ve burada yetiştirilen ipek Gilan ipeğinden daha sertti. Şirvan ve Gilan ipeği Avrupa'ya ihraç edilirdi. Ayrıca Şirvan ipeğinin her yıl 4 bin tonu Astrahan tarafından ithal edilmekteydi.²⁷¹

Yine Forster'a göre Şirvan'ın eski merkezi olan Şamahı ticaret, güç ve nüfus açısından İsfahan'dan sonra İran'ın en gelişmiş kentlerini geride bırakmaktaydı. Nadir Şah döneminde yıkıma uğramış olan şehir 10 mil güneybatıya taşınarak yeni Şamahı şehri kurulmuştu. Geniş çaplı ipek ticareti önceden Şamahı ve Karadeniz üzerinden

²⁶⁷ T. Swietochowski, *a.g.e.*, s. 36-37

²⁶⁸ Sema Sertkaya, *15. Yüzyıl İtalyan Seyyahlarının Gözüyle İran*, Y. L. Tezi, Ankara, 2019, s. 270

²⁶⁹ A. Emenova, *a.g.e.*, s. 119

²⁷⁰ J. Bell, *a.g.e.*, s. 67

²⁷¹ Forster, *a.g.e.*, s. 247-256

yapılmaktaydı fakat bu ticaret yolu bölgeyi Rusların kontrol altına alması ile etkisiz hale geldi.²⁷²

John Bell de yalnızca ipek değil pamuk üretiminin de Şamahı'da önemli bir gelir kaynağı olduğunu işaret etmiştir. Fakat pamuk, ipek gibi ülke dışına ihraç edilmekten ziyade yerli halka satılıyordu.²⁷³ Pamuk üretimi hakkında Vidadi Umudoğlu'nun verdiği bilgiye göre ise bu ürün daha çok Erivan'da üretilmekteydi. Hatta bu bölgeden yılda 60 bin puda yakın pamuk elde ediliyordu.²⁷⁴

19. yüzyıla gelindiğinde hanlıklar döneminde ve işgal sonrasında Ruslar ipek üretimine önem vermiş, ipek üreticileri de ata mesleklerini bırakmayarak geliştirmeye çalışmışlardır.²⁷⁵ Böylece hem üretim hem ticareti artmış, seyyahlar da bunları doğrular nitelikte bilgiler verilmiştir. İlk olarak, 1819-1820 yılları arasında Muraviev, Şamahı'ya yakın bir Ermeni köyünden bahsetmiştir. Bu köyde ipek böcekçiliği yapılmaktadır.²⁷⁶

Çarlık hâkimiyeti altında bulunan Azerbaycan'da ipek üretimi 1870'li yıllarda gelişmeye başlamıştır. 80. Yıllarda Şeki'deki müesseselerin sayısı artmıştı. Bölgede 500'den çok küçük ve büyük ölçekte üreticiler bulunuyordu. 1873 yılında Azerbaycan genelinde ise 800'ün üzerinde ipek üretim merkezi bulunuyordu.²⁷⁷

1872 yılında H. C. Marsh, Gence'den ayrılırken kaliteli ipeklerin üretildiği dut bahçeleri gördüğünden söz etmiştir.²⁷⁸ Eski Gürcü yöneticilerin uğrak tatil yeri olduğunu belirttiği Şeki'ye geldiğinde ise burayı ipek üretimi ile ilgili ilkel makinelerin kullanıldığını ve ek olarak şunları söylemiştir;

²⁷² Forster. **a.g.e.**, s. 259

²⁷³ J. Bell, **a.g.e.**, s. 67

²⁷⁴ V. Umudoğlu, **a.g.e.**, s. 14

²⁷⁵ Mehmet Ali Alizade, "Azerbaycan İpek Sanayii", **AYB**, İstanbul, 1932, Cilt: 1, Sayı: 10, s. 351

²⁷⁶ Muraviev, **a.g.e.**, s. 3

²⁷⁷ M.Ə.İsmayilov ve d., "İslahatdan Sonraki Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı", **Azerbaycan Tarixi**, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, 2007, c.4, s. 186

²⁷⁸ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s.40

“ Bursası ipek üretiminin merkezidir... Gürcü ipeğinin, İtalya haberdar olmadan ya da ulusal sanayisinde üretmeden çok daha önceki kadim dönemlerde bilindiği söyleniyor. İpeği kozadan makineye sarma işlemi Avrupa’daki gibi iki kişi tarafından değil tek kişi tarafından yapılıyor. ” der ve teknik bilgiler vererek devam eder:

*“Sıcak su kazanı üzerinde elleriyle uçlarını serbest bırakırken, ayağı çalışmaya ve pedalı çevirmeye devam eder böylece silindirin bir kol dingili ile dönmesine neden olur. Makara, İtalyanların kullandığının 4-5 misli kadar büyüktür. Üretim genellikle kalitesiz fakat son yıllarda yeni teknolojiyi kullanan ve neredeyse İtalyan ipeği kadar kaliteli olan ürünlerini piyasaya süren büyük bir fabrika, Tiflisli zengin bir Ermeni girişimci olan Mirzioff tarafından kuruldu. ”*²⁷⁹

Marsh, Gence’den Kür nehrine doğru ilerlerken *“Bu çöl vahasından ayrılırken kaliteli ipekler üretilen dut bahçelerinden geçtik.. ”* diyerek bu çevrede de ipek üretildiğini ifade etmiştir. Marsh daha sonra Şeki’de kumaş ve ipek satın alınabilecek birçok dükkân da görmüştür.²⁸⁰

Azerbaycan’da yalnızca ham ipek değil, bunları dokuyan işletmeler de bulunuyordu. İpek dokunan şehirler Şamahı ve az miktarda Şeki idi.²⁸¹ Marsh’dan 15 yıl sonra Kafkasya’ya gelmiş olan Le Messurier, 1887 yılında Tiflis’teki ipek ve kumaş pazarında Şeki ve Şamahı’dan dokunup gelen sırmalı kumaşlar gördüğünü belirtmiştir.²⁸²

Pamuk üretiminin artması 1880’lerin sonuna doğru, Rusların hammadde ihtiyacına yönelik olmuş,²⁸³ bundan önceki dönemde bölgede yetiştirilen pamuk ihracatı yapılacak kadar fazla olmamıştır. Seyyahlar da pamuktan ziyade, yukarıda görüldüğü gibi ipekten

²⁷⁹ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 41

²⁸⁰ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 39-42

²⁸¹ M.Ə.İsmayilov ve d., “İslahatdan Sonraki Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı”, s. 186

²⁸² A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 53

²⁸³ M.Ə.İsmayilov ve d., “İslahatdan Sonraki Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı”, s. 200

bahsetmişlerdir. Pamuk ve özellikle ipeğin Azerbaycan bölgesi ve ticaret için ifade ettiği anlam, seyyahlar tarafından bu şekilde belirtilmiştir.

2.2.2. Tarım ve Hayvancılık

19. yüzyıla gelmeden önce, özellikle yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan’da tarım ve hayvancılıkta ilerlemeler kaydedilmekteydi. Azerbaycanlıların çoğu tarım ve hayvancılık ile ilgilenmekteydi. Özellikle bağcılık, ipek böcekçiliği, arıcılık ve safran üretimi yaygın bir şekilde yapılmaktaydı.²⁸⁴

18. yüzyılda Azerbaycan’a gidip önemli bilgiler vermiş olan John Bell, Şamahı’nın o yüzyıldaki gıda üretim ve ticareti hakkında bilgi vermiştir. Birçok çeşit meyvenin yanı sıra bol miktarda buğday ve arpa yetişmekteydi.²⁸⁵

Forster seyahatnamesinde, 1789 yılında Şirvan’da yüksek ticari değere sahip, kaliteli safran üretildiğinden söz eder.²⁸⁶ Onun ziyaret ettiği dönemde Şirvan topraklarında oldukça fazla buğday ve arpa üretilmekle birlikte toprak pirinç yetiştirilmesi için de elverişliydi. Burada üretilen pirinç Mazenderan ve Gilan’a ihraç edilirdi. Ayrıca Şirvan’da hayvancılığın yapıldığını, “*Bölgede yetişen koyunun eti yağlı ve lezzetlidir.*” diyerek ifade etmiştir. Elma, şeftali, üzüm ve kestane üretimi de fazlaca yapılmaktaydı.²⁸⁷

19. yüzyıl seyyahlarına gelindiğinde ilk olarak Valentine Baker(1873), seyahatnamesinde Gence’nin Tiflis ve Hazar Denizi arasındaki en büyük şehir olduğunu söylemiş fakat ekonomik durumundan söz etmemiştir. Seyyah Gence’den Şamahı’ya giderken verimli araziler ve sulak alanlardan geçmiştir. Kur nehri çevresinde mısır tarlalarına rastlamıştır. Buradaki bolluk ona bölgenin ilerleyen zamanlarda mısır ihracatçısı

²⁸⁴ M. İsmailov, **a.g.e.**, s. 263

²⁸⁵ J. Bell, **a.g.e.**, s. 67

²⁸⁶ Forster, **a.g.e.**, s.256

²⁸⁷ Forster, **a.g.e.**, 258

olabileceğini düşündürmüştür.²⁸⁸ Baker'ın da "mısır" özelinde belirttiği gibi, Gence, bu yüzyılda tahıl üretimi ile öne çıkmıştır. 1893 yılında, Gence Eyaletinin ürettiği tahıl, yerli halkının ihtiyacını gidermekle kalmıyor, ihraç ediliyor ve yakın çevrelere gönderiliyordu.²⁸⁹

Marsh da 1872 yılında Gence ile ilgili olarak meyve bolluğundan bahsetmiştir. Avrupa'da bulunan meyvelerin çoğu Gence'de de bulunuyordu. Seyyah bahçe ve yeşillik göremediği bu şehirde bu meyvelerin bulunmasını şaşkınlıkla karşılamıştır.²⁹⁰ Gerçekten de Gence, meyve üretimi konusunda da gelişmiş bir eyaletti. Marsh'dan yıllar sonra 1893 yılında Gence eyaletinden demiryolu vasıtası ile 132 bin pud kuru meyve, 140 bin pud ceviz, badem ve antep fıstığı alınmıştı. Ayrıca karpuz, üzüm ve incir de burada üretilen ürünler arasındaydı.²⁹¹

Şamahı topraklarının verimliliğinden söz eden seyyah Valentine Baker olmuştur. Baker, 1873 yılında yeni Şamahı'nın bitki örtüsünün zenginliğine değinmiştir. Onun verdiği bilgiye göre burada ahududu, incir ve başka birçok ürün yetiştiriliyordu.²⁹² Şamahı ayrıca bağcılık alanında da, Azerbaycan ekonomisine önemli katkıda bulunmaktaydı.²⁹³ Buna ek olarak bir diğer seyyah olan Bonvalot(1886) da Salyan hakkında kısaca bilgi vermiş, Salyan'da bir pazara rastladığını, bu pazarda meyve ve Türkmen ülkelerinden getirilen tuzların satıldığına şahit olduğunu belirtmiştir.²⁹⁴

Marsh, Şamahı'dan Bakü'ye giderken Aksu isimli bir köyden geçmiş ve burada yetişen tarım ürünleri ve hayvansal ürünlerden söz etmiştir. Buradaki pazardan kavun, şeftali ve üzüm, bu meyvelerin yanı sıra deri içerisinde bekletilmiş, katı bir kreme

²⁸⁸ V. Baker, **a.g.e.**, s. 40-42

²⁸⁹ M.Ə.İsmayilov ve d., "İslahatdan Sonraki Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı", s. 198

²⁹⁰ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 39-40

²⁹¹ M.Ə.İsmayilov ve d., "İslahatdan Sonraki Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı", s. 202

²⁹² V. Baker, **a.g.e.**, s. 40-42

²⁹³ M.Ə.İsmayilov ve d., "İslahatdan Sonraki Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı", s. 201

²⁹⁴ G. Bonvalot, **a.g.e.**, s. 28

benzeyen, keskin tadı olan bir Türk peyniri almıştır.²⁹⁵ Böylece “keskin tadı olan bir Türk peyniri” ifadesi ile Azerbaycan’da Türklere atfedilen bazı hayvansal gıdaların varlığı da görülmüştür.

Seyyah Marsh, Bakü’ye geldiğinde, bu bölge çok çorak görünmesine rağmen otlanan küçük ve büyükbaş hayvanlar görmüştür. Tiflis pazarı için yüklenmiş olan deve kervanı da seyyahın bölgede görmüş olduğu hayvanların ticari kullanımına dâhildir.²⁹⁶

Marsh da da görüldüğü gibi, seyyahlarca verilen önemli bilgilerden biri de Bakü topraklarının verimsizliğidir. O’donovan(1885), Bakü arazisinin kurak ve verimsiz, Bakü tabiatının ağaç ve çiçek yoksunu olduğunu söylemiştir.²⁹⁷ James Bassett de benzer şekilde Bakü ve Şirvan arasındaki arazinin ne kadar çorak olduğundan söz etmiştir.²⁹⁸

Bakü’nün verimsizliğine çözüm arayan Rus yetkililer, çareyi 1830 yılından itibaren, Bakü’ye gelen gemilerin yanında verimli toprak getirme zorunluluğu koymakta bulmuştur.²⁹⁹ Marsh Bakü kıyısında, verimsizlik sebebi ile getirilen bu toprağın Lenkeran’dan gelen tekneler ile getirildiğini ve bir bahçe oluşturulduğunu yazmıştır.³⁰⁰

O’donovan da bu bahçe hakkında şu ifadeleri kullanmıştır;

*“Kentin güney ucunda, eski duvarların hemen dışında susuzluk ve toprağın ziftli yapısı sebebiyle varlığını sürdürmek için daha büyük çaba sarf edilmesi gereken bir bahçe ekilmiş.”*³⁰¹

Hodgetts’de bu bahçe ile ilgili bilgi vermiştir:

²⁹⁵ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 44

²⁹⁶ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 46-47

²⁹⁷ E. O’donovan, **a.g.e.**, s. 26

²⁹⁸ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 177

²⁹⁹ L. Sayfutdinova ve d., “Bakü”, s. 272

³⁰⁰ H.C. Marsh, **a.g.e.**, s. 52

³⁰¹ E. O’donovan, **a.g.e.**, s. 28

*“Toprak kuru olduğu için Bakü’de hiç bitki yetişmiyor. Fakat şehirdekilerin girişimciliğı sonucu buna da bir çözüm getirilmiş ve bir park düzenlenmiş. Bu parktaki yürüyüş alanları asfalttan, kalan kısmın toprağı ise verimli alanlardan getirilmiş ve burası ağaçlandırılmış.”*³⁰²

Bakü’nün topraklarının verimsizliğı, bölge halkını toprak taşıyarak yapay bir bahçe oluşturmaya itmiş, bu girişim de seyahatnamelerden gördüğümüz kadarıyla o dönemde başarı ile sonuçlanmıştır. Günümüzde de o dönemde oluşturulan parklardan biri Bakülülerin en çok kullandıkları rekreasyon alanıdır.³⁰³

2.2.3. Balıkçılık

Azerbaycan’da balıkçılık, yüzyıllardır bir gelir kaynağı olarak var olmuştur. 19. Yüzyılın ikinci yarısında ise balıkçılıkta, yanlış avlanma sebebiyle verimin azaldığı görülmüştür.³⁰⁴ 1880 yılında ise tesisler açılmaya başlanmış, balıkçılık tekrar verimli hale gelmiştir.³⁰⁵

Salyan’daki mersin balığı üretimine 1872 yılında H. C. Marsh değinmiştir. O, gün doğumunda yolu üzerindeki Salyan’da, kazıklarla çevrili bir alanda tekne ve ağlar ile balık avlandığını yazmıştır. Marsh’a göre sık sık 100 lbs³⁰⁶ ağırlığında balıklar çekilmekteydi.³⁰⁷

Bonvalot(1886) da seyahatnamesinde Salyan’a ve buradaki balıkçılığa değinmiştir. Onun verdiği bilgiye göre Salyan’daki nüfusun çoğunluğu, nehirde bol miktarda bulunan mersin balığını avlamak ve tütsüleyerek ihraç etmek amacı ile balıkçılık yapıyordu.³⁰⁸

³⁰² E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 155

³⁰³ L. Sayfutdinova ve d., “Bakü”, s. 273

³⁰⁴ M.Ə.İsmayilov ve P.Ş.Milman, “Kapitalist Münasibətlərinin Meydana Çıxması, Aqrar, İnzibati-Məhkəmə və Şəhər İslahatları”, **Azerbaycan Tarixi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.4, s. 141

³⁰⁵ M.Ə.İsmayilov ve d., “İslahatdan Sonrakı Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı”, s. 186

³⁰⁶ 1 lbs (libre)= 0.45 gramdır.

³⁰⁷ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 56

³⁰⁸ G. Bonvalot, **a.g.e.**, s. 28

Salyan'da yapılan balıkcılığa ek olarak buradan elde edilen ürünlerin Azerbaycan'ın diğer şehirlerine de ulaştığı; O'donovan'ın Gence'de konakladığı otelde kendisine Azerbaycan'da üretilen havyar ve but servis edildiğini yazması ile doğrulanabilir. O'donovan, Azerbaycan'da üretilen, Mersin balığından elde edilen havyarı Ruslara ait bir gıda olarak tanımlamıştır.³⁰⁹

Görüldüğü üzere, Azerbaycan'da balıkçılık Kür nehrinde, Salyan bölgesinde yapılmaktaydı. Burada yalnızca balık değil, hayvar üretimi de yapılmakta ve Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile Rusya'ya gönderilmekteydi.

2.2.4. Şarap Üretimi

Rus işgalinden önce de Azerbaycan'da şarap üretimi yapılmaktaydı. 18. yüzyılın başında, Hristiyanların kaliteli şaraplar elde ettiği güzel üzümler yetiştirildiği John Bell tarafından yazılmıştır.³¹⁰ Forster da seyahatnamesinde, 18. Yüzyılın sonlarında Şamahı'da da Ermeniler tarafından şarap üretildiğini nakletmiştir.³¹¹

19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da Gence, Şirvan eyaleti, Şeki ve Karabağ; Azerbaycan'da şarap üretiminin merkezleriydi.³¹² Yüzyılın ikinci yarısında Şamahı ve Gence daha öne çıkmışlardı. 1870 yılında ise Almanlar Yelenendorf(Hanlar)'ta şarap üretimi alanında adını duyurmuş, "Forer" isimli bir firma bile kurmuşlardı.³¹³

19. yüzyıl seyyahları ise bölgedeki şarap üretimine şu şekilde değinmişlerdir:

İlk olarak birçok konu hakkında bilgi vermiş olan Marsh, Gence'de şarap üretildiğini belirtmiş, ardından şarabın muhafaza edilmesi ile ilgili; "*Şaraplar,*

³⁰⁹ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 17

³¹⁰ J. Bell, **a.g.e.**, s. 67

³¹¹ Forster, **a.g.e.**, 258

³¹² Ə.S.Sumbatzadə və d., "XIX. Əsrin Birinci Yarısında Azərbaycan İqtisadiyyatı və Sosial Münasibətlər", **Azerbaycan Tarixi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2007, c.4, s. 55

³¹³ M.Ə.İsmayilov və d., "İslahatdan Sonrakı Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı", s. 141-187

*Yunanistan'da da oldu gibi, boğa postlarında muhafaza ediliyor. Derinin verdiği hoş olmayan aroma dışında, ekşi ve ferahlatıcı bir tadı var.” bilgisini vermiştir.*³¹⁴

Marsh'dan 1 yıl sonra Seyyah V. Baker, 1873 yılında, Bakü'de kaliteli Kırım beyaz şarabının çok ucuza satıldığını yazmıştır.³¹⁵ Baker bu şekilde Azerbaycan'da şarabın çokluğunu ve sadece Azerbaycan'da üretilenlerin değil, ithal şarapların da ucuz bir şekilde elde edebildiğini göstermiş oluyordu.

Son olarak seyyah O'donovan(1885) Gence'den Şamahı'ya giderken bölgede üzüm bağlarına rastlamıştır. Burada şarap bolluğu olmasına rağmen kalitesini kötü bulmuştur.³¹⁶

Böylelikle şarabın Azerbaycan'da önemli bir gelir kaynağı olduğu görülmüştür. Fakat getirileri olan şarabın, önceki bölümlerde de söz edildiği gibi, bu kadar düşük bir fiyata elde edilmesinin, toplumda alkol tüketimi ile ilgili problemlere yol açtığı da reddedilemez bir gerçektir.

2.2.5. Ulaşım

Azerbaycan, jeostratejik konumu itibariyle ulaşım yollarının kesiştiği bir noktada bulunmaktadır. Tarihi ipek ve baharat yollarının bu bölgeden geçmesi, Asya ve Avrupa arasındaki geçişte önemli bir alternatif oluşturması, doğal kaynaklara olan yakınlığı sebebi ile Azerbaycan tarih boyunca önemli bir geçiş noktası olmuştur. Ayrıca Bakü'nün Hazar Denizi kıyısında bir doğal liman olması, bu önemi daha da arttırmaktadır.

Muraviev, 1819 yılında Bakü ile Astrahan arasında önemli ticari bağlar bulunduğunu iletmiştir. Gilan'daki kadar gelişmiş olmasa da Bakü de de gemi yapımı

³¹⁴ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 39-40

³¹⁵ V. Baker, **a.g.e.**, s. 319

³¹⁶ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 19

önemli bir yere sahiptir.³¹⁷ 19. Yüzyılın ilk yarısında da yapılırsa da, gemiciliğin esas yükselişi yine 1870’lerde petrolün patlaması ile paralel olmuştur.

Marsh(1872), Bakü limanıyla ilgili olarak, gemiler için büyük ahşap bir iskele olduğunu söylemiştir. Kuzey yönünde buhar ile çalışan ve hükümetin savaş gemilerini tamir etmek için yaptığı raylı kızak bulunuyordu.³¹⁸

Son olarak J. Bassett(1875), Bakü petrolünün taşınmasıyla ilgili olarak önceden petrolün limana tankerler ile taşındığını fakat sonradan demiryolu yapıldığını ve boruların döşendiğini söylemiştir.³¹⁹ Gemicilik ve petrol taşımacılığında bu seyyahlardan sonra, 1878 yılında bir devrim gerçekleşmiş, ilk kez “Zoroastr” isimli petrol taşımaya mahsus olan gemi Hazar Denizi’nde taşımacılık yapmıştır. Bunun üzerine petrol şirketleri gemiciliğe ayrıca önem vermiştir.³²⁰

Mehmed Emin(1877) gemicilik ve petrol taşımacılığından ziyade Bakü Limanı’nın önemine değinmiştir. Ona göre Bakü, Rus egemenliği altına girdikten sonra işlek bir liman kenti haline gelmişti. Hazar denizinin en büyük limanı Astrahan ise de Bakü de İran ve Dağıstan arasında ve Güney Kafkasya’nın orta yerinde bulunmasıyla, Rusya içerilerinde kurulan panayırdan İran’a nakil olunan ürünlerin buradan geçmesiyle ticari önemi fazla olup, Astrahan’dan sonra ikinci liman addolunuyordu. Tiflis demiryolu eğer Bakü’ye kadar uzatılırsa buranın ehemmiyeti daha da artacaktı.³²¹ Mehmed Emin’in bu düşüncesi ondan yaklaşık 6 yıl sonra, 1883 yılında gerçekleşmiş, Güney Kafkasya Demiryolu sayesinde Bakü, Karadeniz ve Orta Asya ile bağlanmıştır.³²²

1885 yılında Azerbaycan’a seyahat eden O’donovan(1885), Bakü limanına geldiğinde, vapurların binlerce tonluk yüklerini boşalttıkları birçok iskele görmüştür.

³¹⁷ Muraviev, **a.g.e.**, s. 4

³¹⁸ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 50

³¹⁹ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 175

³²⁰ M.Ə.İsmayilov ve d., “İslahatdan Sonraki Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı”, s. 194-195

³²¹ Mehmed Emin, **a.g.e.**, s. 17

³²² L. Sayfutdinova ve d., “Bakü”, s. 274

Limanda genellikle Hazar filosuna bağlı iki tane buharlı hafif savaş gemisine ek olarak 8-10 tane ticari vapur bulunuyordu.³²³ Ayrıca burada bir Rus şirketine ek olarak söz konusu şirkete rakip, Mercurius isimli bir de İsveçlilere ait buharlı gemi şirketi vardı.³²⁴ Verdiği bu bilgilerle seyyah; 19. Yüzyılın sonunda Bakü’de gemi yapımının hızlandığını, hatta rekabetin bile bulunduğunu göstermiştir.

Le Messurier ise 1887 yılında Azerbaycan’ın ulaşımı hakkında şu şekilde bilgi vermiştir:

*“Hazar Denizi’nin önemli limanı olan günümüzdeki Bakü yalnızca Asunada ile direk bağlantısı olan Transkafkasya demir yolunun doğu sınırı ve Transhazar demiryolunun batı sınırı değil, aynı zamanda tüm ticari vapurların durağı olarak isimlendirilir. Abşeron Burnu’ndan Türkmenbaşı Limanı’na bir denizaltı kablosu uzanır. En büyük buharlı gemi şirketi olan Caucase-Mercurie, Astrahan, Enzeli ve Meşhed arasındaki posta servisini sürdürür ve her bir milde taşıdıkları postalardan 1,5 ruble ödenek alır.”*³²⁵

Le Messurier, ayrıca Trans-Kafkasya Demiryolu hakkında teknik bilgiler de vermiştir. Onun ifadelerine göre yalnızca Poti ve Tiflis arasındaki demiryolunun yapımı bile 1867 yılında başlayıp 5 yıl sonra bitmiştir. Demiryolunun ana hattı Karadeniz’deki Batum’dan başlayıp Tiflis’ten geçerek Bakü’ye ulaşmıştır. Sabunçu ve Surahani’nda da duraklar bulunmaktadır. Seyyah bu demiryolunun 9 milyon pounda ya da mil başına 16 bin pounda mâl olduğuna yönelik duyumlar almıştır.³²⁶ Bakü-Tiflis Demiryolu ancak 1883 yılında tamamlanmıştır.³²⁷

³²³ E. O’donovan, **a.g.e.**, s. 28

³²⁴ E. O’donovan, **a.g.e.**, s. 32

³²⁵ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 97

³²⁶ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 73-74

³²⁷ O. Yeşilot, Ateş Çemberinde Azerbaycan, s. 61

Date.	ROUTE.		Miles.	Hours.	Tickets.			Expenses.		
	From	To			£	s.	d.	£	s.	d.
From 7.15 a.m. on September 26 to 5 p.m. on October 7.	Vladikavkas	Tiflis . . .	134	33½	1	2	0	0	18	0
	Tiflis . . .	Surame and back . .	175	14½	1	8	0	1	6	0
	Tiflis . . .	Baku . . .	342	17½	2	13	0	4	5	0
								6	15	0
		Total	651	65½	5	3	0	22	1	0

Tablo 3: Le Messurier'in Seyahatnamesinden Transkafkasya Demiryolu Tarifesi³²⁸

Bakü Limanı hakkında O'donovan ve Le Messurier'in verdiği bilgiler bu şekildeyken, yüzyılın sonunda, 1893 yılında Bakü'yü ziyaret eden Muhammed Zahir Bigi, Bakü'nün bölge ticareti açısından önemini özetler nitelikte şu şekilde ifade etmiştir:

*"1860 yılına dek Bakü ticaret konusunda çok önemli olmasa da petrol kuyuları ve demir yolları sebebiyle önemi çok artmıştır. Şimdiki zamanda Bakü, İran ile ticaretin merkezidir. Ayrıca Rusya'nın da büyük ticaret şehirlerindendir."*³²⁹

Görüldüğü gibi demiryolundan ve petrol taşımacılığında söz edilse de seyyahlara göre Azerbaycan'ın ulaşımındaki durumu genellikle Bakü Limanı üzerinden şekillendirilmiştir. Gemiciliğin de gelişmesi ile Bakü Limanı bölgede ve Rusya'da çok önemli bir ticaret şehri haline almıştır. Bu dönemde seyyahlar tarafından Azerbaycan toprakları içerisinde gelişmiş bir ulaşımın varlığı hakkında ise bilgi verilmemiştir.

2.2.6. Konaklama

19. yüzyıldan önce Azerbaycan, özellikle ateşgâh ve petrole yönelik olmak üzere belli bir çekime sahip olsa da, bu topraklar üzerinde süreklilik arz eden mücadelelerden de kaynaklanan sebeplerle turizm ve konaklamada önemli bir gelişme sağlayamamıştı.

³²⁸ A. Le Messurier, *a.g.e.*, s. 92

³²⁹ M. Z. Bigi, *a.g.e.* s. 71

Çalışmalarını değerlendirdiğimiz seyyahların çoğu da Azerbaycan topraklarını, esas gidecekleri noktaya ulaşmak için bir geçiş noktası olarak kullanmışlardır.

19. yüzyılda yaşanan gelişmeler sonucu, özellikle Bakü'ye yönelik seyahatlerin artması ile konaklama alanında da bazı şehirlerde canlanmaya şahit olunmuştur. İlk olarak O'donovan seyahatnamesinde, 1885 yılında Gence'de Grand Hotel'de kaldığını yazmıştır. Onun anlattığına göre bu otel müşteriler için oldukça yetersizdi ve hijyenik değildi. Buraya gelen seyyahlar yanında yatak getiriyordu. O'donovan'ın böyle bir bilgisi olmadığı için ancak rüşvet vererek iyi bir yatak elde edebilmişti. Ayrıca otelde müşterilerin kullanımına açık ancak bir tane küvet vardı ve kullanılan su otelin bahçesine dökülerek çirkin ve kirli bir görüntü oluşturuyordu.³³⁰ Görüldüğü gibi Gence şehrinde otel bulunsa da henüz konaklama alanında büyük bir ilerleme kaydedilmemiş ve hizmet kalitesi düşük olmuştur.

Yine O'donovan'ın iddiasına göre, Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel açıdan büyük önem taşıyan Zerdüşt tapınağının hücreleri, hesaplı bir fiyat karşılığı fabrika işçilerine ve keşişlere kiralanıyordu.³³¹ Yani 19. Yüzyıl Azerbaycanında tarihe ve belli grupların kutsal saydığı mekanlara yönelik bir koruma girişimi bulunmamakla birlikte kıymet verilmediği de açık bir biçimde anlaşılmaktadır.

Le Messurier, 1887 yılında Bakü'de bulunan Hotel d'Europe'nin dolu olması sebebi ile Hotel Grand isminde başka bir oteli tercih etmek zorunda kaldığını, bu otelin kirli olması sebebiyle memnuniyetsizliğini de belirtmiştir.³³²

Le Messurier'den 8 yıl sonra Bakü'ye giden Hodgetts da şehirde 3 tane otel olduğunu söylemiştir. Bunlardan birinde yemekler diğerlerine göre daha az kötü, bir diğeri ise en iyi konuma diğeri ise en iyi liköre sahipti.³³³

³³⁰ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 16

³³¹ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 38

³³² A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 84

³³³ E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 155

Anlaşıldığı üzere 19. yüzyılın sonlarına doğru konaklama alanında durum pek parlak değilken, 1905 yılında Azerbaycan'a seyahat etmiş olan Jackson ise Bakü'ye geldiğinde istasyon çıkışında kendisini bir otel görevlisinin beklediğini, bu görevlinin Fransızca da dâhil olmak üzere birçok dil bildiğini, bu görevlinin götürdüğü otelden ise memnun kaldığını yazmıştır.³³⁴ 20. Yüzyılın başında Bakü artık Avrupaî büyük otellere sahip olmuştu.³³⁵

Bu yazılanlardan yola çıkarak Bakü'de çok kısa bir süre içerisinde konaklama alanında önemli bir yol kat etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle de 19. Yüzyılda çok da parlak olmayan konaklama ve otelciliğin ne denli geliştiği, 20. yüzyılın başında Bakü'ye giden Jackson tarafından doğrulanmıştır.

2.2.7. Petrol ve Gazyağı

Azerbaycan'da petrolün varlığı yüzyıllardır bilinmekteydi. Hanlıklar döneminde petrolden çok fazla yararlanılamamakta, verim alınamamaktaydı. Rus işgalinden hemen önceki dönemde petrol, fiçılar ile taşınmakta, ticareti bu şekilde yapılmaktaydı.³³⁶ Rus işgalinden sonra 1850 yılında yeni kuyular açılmış, 135 olan kuyu sayısı 218'e yükselmiştir. Böylece işçi sayısı yetersiz kalmış, köylüler topraklarından kopup petrol alanında çalışmaya başlamış³³⁷, Bakü çok fazla göç almıştır.

	1859	1873	1886	1897
Bakü Nüfusu	12.191	19.105	86.611	111.904

Tablo 4: 19. Yüzyılın ikinci yarısında Bakü nüfusunun değişimi³³⁸

A açıkça belirtmek gerekir ki petrolün üretim ve ticaret hacmi Rus işgalinden, özellikle de 1870'den sonra daha yüksek seviyelere gelmiştir. 1872 yılında Rusya topraklarındaki petrol yataklarının ihale ile uzun vadeli kiralanması usulü getirilince bu

³³⁴ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s.26-27

³³⁵ L. Sayfutdinova ve d., "Bakü", s. 277

³³⁶ M. Ali Çakmak, **a.g.m.**, s. 16

³³⁷ Elmira Muradaliyeva, **a.g.e.**, s. 12

³³⁸ Elmira Muradaliyeva, **a.g.e.**, s. 49

alan büyük ölçekli ve makineleşmiş üretim yapan şirketlere açık hale gelmiştir. Petrolden alınan verim bu şekilde artmış, Azerbaycan’da ekonomi canlanmıştır.³³⁹

Eserlerini incelediğimiz seyyahların da çoğunun petrol inkişafından sonra Azerbaycan’a seyahat etmesinin de etkisiyle³⁴⁰, Bakü için tarihi bir zenginlik olan petrole değinmeden edemediği görülmüş, neredeyse her seyahatnamede petrolden bahsetmiştir. Valentine Baker(1873) çok detaylı bilgiler vermese de Bakü valisi ile görüşmesi ve valinin Bakü’nün bitmek tükenmek bilmeyen petrolünden söz etmesi önemlidir. Petrol, Hazar’da buharla çalışan makinelere düşük maliyetli kaynak oluşturmak konusunda gelecek vadedyordu.³⁴¹

Mehmed Emin³⁴²(1877) ve Muraviev³⁴³(1819) petrol hakkında, Bakü’de petrol elde edildiğini belirtmek dışında bir bilgi paylaşmamıştır. Benzer şekilde A.H. Mounsey(1865) de yalnızca Bakü’nün çevresinin volkanik araziler ile çevrili olduğunu ve bu arazilerin altında petrol rezervlerinin olduğunu söylemiştir.³⁴⁴

Edmond O’donovan(1885) ise yukardaki seyyahların aksine Bakü’den söz ederken petrol hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. O, Bakü toprağını “petrol ile ıslanmış” diyerek tarif etmiştir. Bazı bölgelerde yerler doğal asfalta dönüşmüştür. Buna ek olarak, susuzluk sebebiyle, sokaklar Rusya’da astatki denilen, petrol damıtıldıktan sonra arta kalan sıvı olan kalitesiz petrol ile ıslatılmıştır. Seyyahın belirttiğine göre petrol, bunun dışında, ışıklıdırma amaçlı yerel kullanımı ve aynı amaçlı kullanılması için ihraç edilmesine ek olarak buharlı gemilerde de kullanılırdı. O’donovan, “*doğunun petrol şehri*” olan Bakü’deki petrol kaynaklarını şu şekilde anlatmıştır:

³³⁹ T. Swietochowski, **a.g.e.**, s. 39

³⁴⁰ Bu çalışmada seyahatnameleri değerlendirilen 14 seyyahın 10 tanesi 1870 petrol patlamasından sonra Azerbaycan’a gitmişlerdir.

³⁴¹ V. Baker, **a.g.e.**, s. 46

³⁴² Mehmed Emin, **a.g.e.**, s. 17

³⁴³ Muraviev, **a.g.e.**, s. 5

³⁴⁴ A. H. Mounsey, **a.g.e.**, s. 330

“Balahanı ve Surahanı neft kaynakları, ilki şehirden 15, sonraki 18 verst uzaklıktadır. Burada petrol kokusu tüm alanı kaplıyor. Yer atık sıvı ve doğal sızıntılar sebebiyle siyah renk almış. Neft sondajı, kömür ile benzer tarzda yapılır. Oyuk bir demir parça ya da sekiz veya on fit uzunluğundaki bir delme çubuğuna, delme derinliği arttıkça ardı ardına yeni uzunluk eklenir. Bu derinlik elli- yüz elli yard arasında değişir, bu değişiklik, bazen kırk metreden fazla olmayan çok kısa yatay mesafelerde bile mevcuttur.

Kaya ve kum katmanları delinmek zorundadır. Kum katmanda büyük zorluklarla sık sık karşılaşılıyor. Sondaj cihazı gevşek bir kaya parçasına rastlar ve yerini değiştirip yolu açar. Ancak çubuklar, kuyunun iç kısmını oluşturan boruların girmesine izin vermek için çekildiğinde kaya yerine geri düşer ve bütün delik açmayı devam ettirme çabalarını boşa çıkarır. Bu zorluk, delmeye başlayanların en büyük sıkıntısıdır. Bazen hafif karbonlanmış hidrojenin boşaltılmasından sonra, fazla miktarda neft yüzeye yükselerek fışkırır, bazen artezyen kuyusunda olduğu gibi, saatlerce sekiz veya on fit yüksekliğe fışkırabiliyor. Bu gibi durumlarda sondajın etrafındaki zemin mineral bir yağ ile altı inç derinliğe kadar sıvı altında kalmaktadır; bu, bir yangın tehlikesini önlemek için, denize doğru açılacak şekilde inşa edilmiş kanallar vasıtasıyla boşaltılmak zorundadır.

Normal şartlar altında, kayda değer bir derinlikten yapılmalıdır. Sondaj genellikle 10-18 inç çapında yapılır. Uzun bir kova ya da tercihen tüp, kuyuya indirilir ve tek seferde 15 galon petrol çeker. Bu mavi-pembe şeffaf sıvı, kuyu evinin kapısındaki ahşap yapılı oluğa dökülür, bu sırada eşit derecede kaba bir kanaldan damıtma tesisine akar.”³⁴⁵

O’donovan sondajı bu şekilde anlattıktan sonra damıtma işlemine de kısaca değinir:

“Damıtma işlemi 140 dereceden başlayan bir sıcaklıkta gerçekleşir.(Pennsylvania’daki ilk kaynama noktasından daha düşük) Bu sıcaklıkta daha fazla petrol gelmediğinde ürün geri çekilir ve sıcaklık on derece artırılır. Bu ikinci ürün

³⁴⁵ E. O’donovan, a.g.e., s. 33-34

de bir kenara bırakılır ve ısı tekrar arttırılırken, kolayca buharlaşan sıvı kalana kadar üçüncü bir damıtma yapılır. Bu sonuncusu lambalar için en kaliteli petroldür. Bundan önce gelen, ikinci kalitedir ve birinci veya son derece uçucu sıvı, ya atılır ya da bir seyreltme olarak en iyisi ve ikincisi en iyisi ile karıştırılır. Damıtmadan sonra arta kalan, koyu kahverengi, yoğun, yapış yapış sıvıya astatki de denir ve bu sokakları yıkamak için de kullanılır.”

O’donovan petrolün lambalarda kullanımını da şu şekilde anlatmıştır;

“Arıtılmış petrol, eğer lambalarda kullanılırsa fitili karbonlu bir tortu ile hızla tıkayacaktır. Bunu engellemek amacıyla satışa sunulmadan önce büyük bir çarkı döndüren bir hazne içine yerleştirilir. İlk olarak sülfürik asit eklenir, onun yerleşmesini bekledikten sonra çözeltinin üstte kalan temiz kısmı dökülür ve benzer şekilde potasyum hidroksit eklenir. Bundan sonra satışa hazır olur. Şu ana kadar, asit ve potasyum eklendikten sonraki tortu, kullanılabilir hale gelmemiştir. Değerli ürünlerin nihayetinde onlardan elde edileceğinden şüphem yok.”³⁴⁶

Petrolün kullanıldığı lambalar hakkında Marsh da bilgi vermiştir. Bu lamba kırmızı çömlekten yapılmıştır ve “L” şeklindedir. Üst kısmında yağ için bir hazne bulunur ve alt kısım fitili tutuşturmak için pamuk çöpü ile doldurulmuştur. Bu lamba zayıf bir ışık ve yoğun bir duman verirdi ve seyyahın söylediğine göre yalnızca açık havada kullanılabilirdi. Avantajları ucuz olması ve kolay kolay sönmemesiydi.³⁴⁷ Marsh, petrol hakkında da bilgi vermiştir. Surahani’na geldiğinde burada tüm bölgenin petrol ile ıslandığını görmüştür. Yere açılan deliklerden petrolün açığa çıktığına, tutuşturulduğunda ise uzun süre yandığına şahitlik etmiştir. Rüzgâr çıktığında söz konusu ateşin 8-10 fite kadar yükselerek alevlendiğini söylemiştir. Ayrıca bölgede iki tane petrol arıtma tesisi

³⁴⁶ E. O’donovan, **a.g.e.**, s. 35

³⁴⁷ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 44

vardır. Hükümette sanayide kömür yerine burada açığa çıkan petrolü kullanma taraftarıdır.³⁴⁸

O'donovan, astatki denen maddenin belli bir dönem boyunca, Hazar'ın savaş gemilerinde ve ticari vapurlarında kullanılan tek yakıt olduğu bilgisini vermiştir. Astatkinin fiyatı Bakü'de düşük olup, saklama alanı veya talep eksikliği nedeniyle büyük miktarı denize dökülmekteydi. Pişirme aparatlarında ve aydınlatma amaçlı gaz üretiminde kullanıyordu. Bu atık ürün, normal kömürün dört katı gaz hacmi sağlıyordu. O'donovan astatkinin maliyeti ile ilgili olarak, tecrübeli bir gemi kaptanının verdiği bilgileri paylaşmıştır. Kaptanın 450 ton ve 120 beygir gücündeki vapuru saatte 13 deniz mili ilerlediği hızda, saat başı 30 pud astatki yakıyordu. 1 pud 16 kg ve ortalama 5-6 peni tutuyordu. Fiyatını ve verilen emekteki farkı bir kenara bırakırsak yakıt, benzer bir etki üretmek için gereken kömür miktarından daha az yer kaplıyordu. İki mühendis ve iki istifçi, bin tonluk bir yük vapuru için yeterliydi.³⁴⁹

James Bassett de Bakü petrolü hakkında önemli bilgiler veren seyyahlardandır. Bakü'nün diğer tüm ürünlerinden ziyade petrolü ile ünlü olduğu belirtmiş, bölgede petrolün bolluğuna dikkat çekmiştir. Ona göre en önemli kaynak ise şehirden 15 verst uzaktadır. Buradaki birkaç dönümlük arazide neredeyse 100 tane kuyu açılmıştır. Kuyular sondaj ile açılmıştı ve petrol 300-500 fitlik bir derinlikten çıkarılırdı. O da petrol kuyusunu tıpkı bir gayzere benzetmiştir. Bassett'in orada bulunduğu an yeni bir kuyu açılmıştı ve gördüğü kadarıyla fişkıran petrol 40 fitten daha fazla bir yüksekliğe ulaşmıştı. Bu noktadan birkaç verst doğuda, petrol kuyuya inen borular ile alınıyor ya da alınmak üzere kuyu deliniyordu. Bu alınan petrol ile de birçok kireç ocağı çalışıyordu³⁵⁰

³⁴⁸ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 53-54

³⁴⁹ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 36

³⁵⁰ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 174

Hodgetts; petrol endüstrisinin Rus bürokrasisine aşına olmayan kişiler için pek elverişli olmadığını belirtmiştir. Petrol endüstrisinin gelişimini devlet müdahalelerinin engellediğini söylemiştir. Üreticilerin hükümeti esas şikâyet ettiği nokta Bakü ve Batum arasında bir boru hattı inşa edilmesine izin vermemesidir. Devlet küçük üreticiyi tekelcilere karşı destekliyor gibi görünmüştür-ki Hodgetts bunu sosyalist teori ile ilişkilendirmiştir-fakat bu sağlanamamış petrol endüstrisi iki tekeli firmanın eline geçmiştir; Nobel Şirketi ve Rotschild Şirketi. Tüm diğer küçük üreticiler az ya da çok bu iki şirkete bağımlı durumdadır.³⁵¹

110 binlik bir nüfusu olan Bakü'de 9 milyar poundluk petrol ihraç ediliyordu. Hodgetts'e göre bu endüstri alanının en büyük kısmı Rusların üzerlerinde terör estirdiği Tatarlara aitti.³⁵² Bakü çevresinde en çok petrol Balahani'da olmakla birlikte, Bakü'nün güneyindeki Bailov bölgesinde de iyi petrol bulunuyordu. Bailov'da ilkel yöntemler sebebi ile verim alınamazken, Balahani'da petrolden oluşan göller ve petrol akan çeşmeler bulunuyordu.³⁵³

Le Messurier(1887), Kafkasya'ya geldiğinde Tiflis'te bulunan Trans-Hazar genel valisi ile görüşme imkânı bulmuş ve valinin en çok üzerinde durduğu konu Bakü petrolünü Batum'a taşıma projesi olmuştur.³⁵⁴ Proje maliyeti sebebi ile o dönemde askıya alınmıştır. Proje doğrultusunda boru hattı Bileceri, Şamahı, Şeki, ve Tiflis'in batısından geçerek Batum'a ulaşacaktı. Bu hat 497 mil uzunluğunda olmakla birlikte her birinde 150 beygir gücü olan 4'er motorun olduğu 24 pompa istasyonundan geçecekti. Bu istasyonlardan toplamda 1 milyon 311 bin ton petrol çıkarılıyordu.³⁵⁵ Bakü'de ise yıllık 200 milyon galon gazyağı üreten 150 tane rafineri vardı. Petrol kaynaklarının bulunduğu Sabunçu ve Balahani'na, döşenmiş petrol borularının görüldüğü Bakü yolu üzerinden ulaşılabilirdi.

³⁵¹ E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 156-157

³⁵² E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 164

³⁵³ E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 162-163

³⁵⁴ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 58

³⁵⁵ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 77

Surahani’nda yol kenarlarında petrol ile yanan kireç ocakları bulunuyordu. Sabunçu civarında ise Balahani’da yerden yükselen sondaj aletleri ile çevrili uzun ahşap baraka ormanı açıkça görülür hale geliyordu. Messurier sondaj ile ilgili teknik bilgiler de vermiştir.³⁵⁶ Seyyah ayrıca Bakü’de üretilen ham petrolün tüm Amerikan petrol kaynaklarından daha fazla olduğunun bilgisinin 29 Aralık 1887 yılında yayınlanan The Times of India’da paylaşıldığını yazmıştır.³⁵⁷

Le Messurier dönemin büyük petrol şirketlerinden Nobel’in fabrikasını gezme fırsatı bulmuş bir seyyahdır. Bu gezisi hakkında verdiği bilgilere göre Nobel’e bir ziyaret gerçekleştirebilmek için resmi izin gerekiyor, ardından yönetici ile tanışılıyor ve sonunda size bazı bölümleri tanıtacak kişinin himayesine veriliyordunuz. Söz konusu fabrika çok büyük bir alan kaplıyordu. Petrolün üretim süreci ise şu şekilde seyrediyordu: İlk olarak petrol depolardan büyük kazanlara iletiliyordu. Burada petrol dönüşerek borularda yükseliyor ve soğutma tanklarında yoğunlaştıktan sonra toplama odasına ilerliyordu. Her bir boru, tüm kazanların çalışmasının test edilmesine imkân sağlayacak şekilde numaralandırılıyordu. Elde edilen sıvı distillat olarak adlandırılıyordu. Nobel şirketinin üretim miktarı günlük 75 bin pudun üzerinde üretebilme kapasitesi ile birlikte her yıl 14 milyon pud(225 bin ton) olarak gösterilmişti.³⁵⁸ Bakü petrolünün ya da yeraltından çıkarılan ham petrolün fiyatı çeşitli olmak üzere pudu 1,5 kapık ile 4-5 kapık arasında değişmekteydi. Kerosinin Bakü’deki fiyatı ise pudu 15-20 kapık arasındaydı. 8 milyon sterlinin üzerinde yatırım yapılan bu sektörün 3 milyonluk kısmı Nobel’e, 2 milyonu ise Rothschild’e aitti.³⁵⁹

Le Messurier’in söz ettiği Bakü petrolünü Batum’a taşıma projesinin hayata geçirilmesi çok uzun sürmemiş olacak ki, 20. yüzyılın başında Azerbaycan’a gelen

³⁵⁶ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 84-85

³⁵⁷ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 87

³⁵⁸ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 88-90

³⁵⁹ A. Le Messurier, **a.g.e.**, s. 91

Williams Jackson, *“Tiflis aracılığı ile Bakü’yle demiryolları ve boru hatları yoluyla direk bir bağlantıya sahip olan Batum, Bakü’den batıya ihraç edilen petrol için önemli bir geçiş noktası”* şeklinde bir ifade kullanmıştır.³⁶⁰ Bakü-Tiflis demiryolu inşa edilmeden 1 yıl önce, 1882 yılında Bakü petrollerinde fazla üretim krizi patlak vermiş, taşımanın mümkün olmaması ve deponun bulunmaması sebebi ile 25.747.520 pud ham petrol ya yakılarak ya da denize boşaltılarak imha edilmiştir. Bu kriz demiryolunun gerekliliğinin ehemmiyetini göstermiş, demiryolu inşasından sonra petrolün taşınma ve ihraç edilme kapasitesi 13 kat artmıştır.³⁶¹

1905 yılında Jackson, Bakü’yü *“petrol kuyuları şehri”*, petrolü ise *“yeraltında gizlendiği yerden kuyularla çıkarılan, yüzbinlerce kişiye iş, on binlerce kişiye zenginlik, milyonlarca kişiye ısı ve ışık veren akışkan hazine”* olarak tanımlar. Ona göre bu şehir varlığını bitmek tükenmek bilmeyen petrol kaynağına borçludur. Jackson’ın ifadelerine göre 1905 yılında Bakü, Dünya’da üretilen petrolün yüzde 15’ini üretiyordu ve petrol çıkan şehirler arasında en fazla ham petrol Bakü şehrinde elde ediliyordu. Petrolün şehre nasıl tesir ettiğini ise şu şekilde tarif etmiştir:

*“Burada petrol, solunan havadan gözlere, çeşmeden akan suya kadar (içme suyu hariç, içme suyu temiz su kaynaklarından getiriliyor.) her yerde. Bakü’yü anlatan bu cümle kesinlikle doğru. Topraktan havaya saçılan toz bile petrol taşımakta.”*³⁶²

Jackson, Bakü petrolü hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Bu yerli üretim petrol, şehir ve ticaret hayatına hâkim durumdaydı. Bakü petrolü için batıda Tiflis ve Batum’dan, kuzeyde Beslan ve Petrovsk’dan tank araçları gelirdi.³⁶³ Jackson geçmişte

³⁶⁰ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 21

³⁶¹ E. Muradaliyeva, **a.g.e.**, s. 27-29

³⁶² A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 25

³⁶³ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 26

gelen seyyahlardan Mesudi³⁶⁴, İstahri³⁶⁵, Yâkût³⁶⁶, ve Makdisi³⁶⁷'nin verdiği bilgileri şu şekilde özetlemiştir;

“Mesudi(M.S. 943) de Rusların yakıp yıktığı Bakü hakkında bilgi vermiştir. O Bakü'yü Neft Diyarı(Nafatta) olarak adlandırmış, volkanlar ve ateş fışkıran kuyularından bahsetmiştir. Beyaz petrolün de burada üretildiği Mesudi tarafından verilen bilgilerdendir. İstahri(M.S. 951) de aynı şekilde buraya petrolün yeri demiştir. Mukaddasi(895) ise Bakü'nün doğal bir liman kenti olmasına dikkat çekmiştir. Yakuti(1225) petrol kuyularından bir tanesinin günlük üretiminin değerinin yüz dirhem olduğunu nakletmiştir.”

Avrupalı seyyahlardan Marco Polo³⁶⁸, Alman Olearius³⁶⁹, İngiliz John Bell'in Bakü petrolü hakkındaki ifadelerini de paylaşmıştır.³⁷⁰ Diğer seyyahların tecrübelerini paylaştıktan sonra kendi tecrübelerini anlatmıştır. Kendisi Bakü'nün yaklaşık 8 mil

³⁶⁴ 10. Yüzyılın önemli seyyahlarından, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudi'nin Bakü için verdiği bilgiler tam olarak şu şekildedir;

“Burası beyaz ve diğer petrol madeni şehridir. Allah daha doğrusunu bilir, ama dünyada beyaz petrol(doğalgaz) sadece burada bulunur. Bakü, Şirvan sahilindedir. Bu petrol madeninin olduğu yerde bir meşale vardır. Bir ateş kaynağıdır, sürekli yanar ve göğşe doğru atılır.” Bkz.

Mesudî, **Murûc Ez-Zeheb(Altın Bozkırlar)**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., 2004, İstanbul, s. 7

³⁶⁵ 10. Yüzyıl İslam coğrafyacılarından, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahri'nin seyahatnamesinde Bakü ile ilgili belirttiği tek şey burada petrolün bulunmasıdır. Bkz.

İstahri, **Ülkelerin Yolları**, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, 2015, İstanbul, s. 180

³⁶⁶ Yâkût el-Hamevî; 12-13. Yüzyıllar arasında yaşamış, Mu'cemü'l-büldân ve Mu'cemü'l-üdebâ' adlı eserleriyle tanınan coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyahdır. Bkz.

Casim Avcı, “Yâkût el-Hamevî”, **DİA**, TDV Yay., 2013, İstanbul, c. 43, s. 288

³⁶⁷ Makdisî; 10. Yüzyılda yaşamış olan ve Ahsenü't-tekâsîm adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır. Bkz.

Marina Tolmacheva, “MAKDİSÎ, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, TDV Yay., 2003, Ankara, c. 27, s. 431

³⁶⁸ Marco Polo; Batı dünyasına Asya ve Uzakdoğu'yu tanıtan Venedikli seyyah olarak tanımlanmaktadır. Polo Asya kıtasında birçok bölgeye seyahat etmiş ve bu bölgelerin ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasi yapıları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bkz.

Mahmut H. Şakiroğlu, “Marco Polo”, **DİA**, TDV Yay., Ankara, 2003, c. 28, s. 41-42

³⁶⁹ Adam Olearius; 1599-1671 yılları arasında yaşamış olan Alman bir yazardır. Rusya ve İran'a gitmiş, seyahatlerinden notlarını eserlerinde kullanmıştır. Bkz.

Christoph Werner, “Olearius, Adam”, **Encyclopedia Iranica**, Erişim Adresi:

[<http://www.iranicaonline.org/articles/olearius-adam>]

³⁷⁰ Avrupalı seyyahlar Bakü'ye 13. yüzyıl kadar erken bir tarihte seyahat etmeye başlamış ve buradaki petrol üretiminden söz etmişlerdir. Ünlü Venedikli Marco Polo, 13. yüzyılın ikinci yarısında şu şekilde bahsettiği bölge şüphesiz ki Bakü'dür. *“Gürcistan sınırları geçildiğinde yağ(petrol) bolluğu olan bir yer vardır . Öyle ki tek bir seferde yüz gemi yükü kadar alınabilir. Bu yağ yemekte kullanmak için iyi değildir fakat yanma konusunda çok iyidir. Ayrıca uyuz hastalığı olan develere de merhem olarak kullanılabilir. İnsanlar , bu yağı elde edebilmek için çok uzak mesafelerden (Petrole sahip olmayan ülkelerden)gelmektedir.”...*

Alman Olearius (1636) Bakü'yü Hazar limanları arasında en iyi limanlardan sayar. Büyük miktarda üretilen petrol hortumlar ve fiçiler ile taşınarak satılıyor. Bkz.

A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 28-31

kuzeyindeki Balahanı, Sabunçu ve Ramana bölgelerindeki petrol kuyularına bir ziyaret gerçekleştirmiştir.

“Bir insan araziye girdiğinde dikilmiş sondaj iskelesi labirentinin ortasında kaybolur. Bu piramit şeklindeki tahta yapılar ateşten koruma sağlamak için alçıdan elde edilen “gypsolite” isimli bir madde ya da demirle kaplanır. Kuyunun geçidi çoğunlukla 1500 ya da 2000 fit derinlikte petrole ulaşır. 6dan 12ye kadar çapları olan metal tüpler deliklerde boru vazifesi görerek değerli sıvının yukarıya doğru yükselebilmesi ya da metal kova ile yüzeye çekilebilmesi ve bu sıvının siyah şehirde rafine olup ticaretin en kıymetli ögesi olması için kullanılır... Bu petrol kuyularının iki binden fazlası Bakü’nün yer aldığı Abşeron yarımadasında bulunmaktadır ve insan bu kesik piramitlerin vahşi doğasına bakarak, bunların her birinin büyük bir servetin gelir kaynağı olduğunu düşünemez... Bazen kaynağa sondaj vurulur ve daha sonra muazzam bir püskürme olur. Gayzer gücü ile püsküren saklı içerik, kısılmadıkça ya da ağzı tıkanmadıkça sahibine talih yerine yıkım getirir. Ulaşabildiği herşeyi yok eden sıvının korkunçluğu ancak bir kıvılcım ile daha da artabilir.”³⁷¹

Jackson’a göre arazilerdeki şaşırtıcı yapıların yıllık geliri de aynı şekilde şaşırtıcıdır. Milyonlarca pud ürün alınıyor ve bir pud 5 Amerikan galonuna denk geliyordu.³⁷²

19. yüzyılda petrolün inkişafı seyyahlar tarafından bu şekilde açıklanmıştır. Özellikle 1870 yılından sonra Azerbaycan’a giden seyyahların petrol konusunda ayrıntılı bilgiler verdiği görülür. Zira bu tarihten sonra Azerbaycan petrolü, Amerikan petrolü ile rekabete girmiş, hatta yüzyılın sonunda petrol üretiminde Amerika’yı geçmiştir.³⁷³ Seyyahların birçok konuda yüzeysel bilgi vermelerinin aksine, bu enerji kaynağı hakkında

³⁷¹ A. V. W. Jackson, a.g.e., s. 39-40

³⁷² A. V. W. Jackson, a.g.e., s. 40

³⁷³ Mehmet Ali Alizade, Azerbaycanın İktisadi Vaziyetine Bir Bakış 1. Petrol ve İstihsalât Tarihçesi", AYB, İstanbul, 1932, , Cilt: 1, Sayı: 3, s. 144

sondaj aşamasından damıtma aşamasına kadar ayrıntılı bilgiler vermesi ile petrolün Azerbaycan açısından önemi tekrar anlaşılmaktadır.

III. BÖLÜM : 19. YÜZYILDA AZERBAYCAN'DA DİNİ VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. Dini Hayat

19. yüzyılda Ruslar Azerbaycan'ı işgal etmelerinin ardından bu topraklara yoğun bir göç ettirme politikası uygulamıştır. Özellikle Hristiyan milletler Azerbaycan coğrafyasına sosyal ve ekonomik sebeplere ek olarak Hristiyanlaştırma amacı ile de göç ettirilmişlerdir. Böylece 19. yüzyıldan önce de farklı dinlere mensup olan bir ahalisi bulunan Azerbaycan'da bu yapı, Rus işgalinden sonra daha da çeşitlenmiştir.

3.1.1. Hristiyanlık

Azerbaycan'da Hristiyanlar ve ibadethaneleri, Rus işgalinden önce az da olsa bulunmaktaydı. Örneğin Forster'ın verdiği bilgiye göre, 1789 yılında Bakü'de küçük bir kilise bulunmaktaydı ve Rum ve Ermeniler burada Paskalya'yı kutlama imkânı bulmuşlardı. Ona göre *“Şirvan Farsları(Azerbaycanlı Müslümanlardan söz ediyor) ya ülkelerine zenginlik veren Yunanlılarla olan ilişkilerden ya da Rus baskısından dolayı, diğer doğu halklarına göre Hristiyanlara karşı daha hoşgörülüydü.”*³⁷⁴

19. yüzyıla gelindiğinde Rus idarecilerin Azerbaycan topraklarına yoğun bir şekilde Hristiyan nüfus yerleştirdiği görülmektedir. Bu Hristiyan nüfus arasında Rusların en çok yerleştirmeyi tercih ettiği grup Ortodoks Ruslardı ve onlar şehir merkezlerine yerleştirilirdi.³⁷⁵

Ruslardan sonra Azerbaycan'a yerleştirilen en önemli milletlerden biri Ermenilerdir. Seyyahlarının Hristiyanlar ile ilgili verdiği bilgiler genellikle Ermenilere yönelik olmuştur. Öncelikle; Seyahatini 1875 yılında gerçekleştiren James Bassett; 1842 yılında Evanjelik görüşlere sahip Sargis isimli bir Ermeni'nin Şamahı'da Ermeni çocuklar için bir okul açtığını fakat Hristiyanların kendi içlerindeki mezhepsel çatışmaları sebebi ile bu okulun kapatılıp, Sargis'in takipçilerinin Ermeni kilisesi tarafından aforoz edildiğini ve ardından Rus otoriteleri tarafından da sürgün edildiğini yazmıştır. Daha sonra Rus otoriteleri bu çatışmayı yumuşatmak adına bazı adımlar atmış, bölgede sükûnet bu şekilde

³⁷⁴ Forster, a.g.e., s. 282

³⁷⁵ T. Nusretoğlu, a.g.e., s. 60

sağlanmıştır. Söz konusu topluluğunun 19. Yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 5 bin mensubu bulunuyordu.³⁷⁶

Bassett'in verdiği bilgilere dayanarak Gregoryen Kilisesinin katılığı görülebildiği gibi, Rusların da Hristiyanlaştırma emellerinin Hristiyanlar içerisinde birleştirici bir görev yapmadığı anlaşılmaktadır. Ruslar Azerbaycan'ı ilk işgal ettiklerinde benimsedikleri "Hristiyanlaştırma" planlarını zamanla "Ortodoksları" dönüştürmüştür. . Yüzyılın başında Azerbaycan'a her millettten ve mezhepten Hristiyan'ı göç ettiren Ruslar(Ortodoks cemaatin kendi inançlarını değiştirdiklerini görmeyen etkisi ile) bu politikasından vazgeçerek, misyonerlik amaçlarını Ortodoksluk özelinde gerçekleştirmeye çabalamıştır.³⁷⁷

Bir misyoner olan Bassett, Bakü'de bir cumartesi günü Protestan Ermenilerin toplantılarına gitmiştir. Burada gördüğü kadarı ile 40 kişi bulunduğunu ve neredeyse tamamının Şamahı'dan geldiğini belirtmiştir. *"Onların ibadetleri Presbiteryen³⁷⁸ ya da Metodistler³⁷⁹ tarafından idare edilirdi ve kullanılan bir ritüel yoktu. Bakü'de o dönemde iki Rus, iki Ermeni kilisesi bulunuyordu..."*³⁸⁰

Müslüman seyyah Mehmed Emin(1877) ayrımı vermemekle birlikte bir miktar Ermeni ve Rus olduğunu belirterek de Hristiyanların da varlığını ortaya koymuştur.³⁸¹

Son olarak Bakü'de bulunan kiliseler ile ilgili O'donovan(1885) bu şehre geldiğinde de burada bir Ortodoks Rus kilisesine ek olarak Gregoryen Ermeni ibadethanesinin varlığından da söz etmiş, Hristiyanlık ve kiliseler hakkında bu kadar bilgi vermekle yetinmiştir.³⁸²

Seyyahların da Ruslar ya da Avrupalıların dinî durumu ve ibadetlerinden bahsetmeyip Ermenilerden bahsetmesinden anlaşılan Azerbaycan'daki Hristiyan cemaatlerden en göze çarpanının Ermeniler olduğudur. Bu durum Ermeni nüfusunun bölgede daha yüksek olmasına dayandırılabilir.

³⁷⁶ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 179

³⁷⁷ T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 63

³⁷⁸ Presbiteryenizm; 16. Yüzyılda ortaya çıkmış, Protestanlık mezhebine bağlı bir dîni akımdır. Bkz. "Presbyterian", **Encyclopedia Britannica**, [Erişim Adresi]:

<https://www.britannica.com/topic/presbyterian>

³⁷⁹ Metodizm; 18. Yüzyılda ortaya çıkmış, Protestanlık mezhebine bağlı bir düşünce sistemidir. Bkz.

Rupert E. Davies, "Methodism", **Encyclopedia Britannica**, [Erişim Adresi]:

<https://www.britannica.com/topic/Methodism/America>

³⁸⁰ J. Bassett, **a.g.e.**, s.172

³⁸¹ M. Emin, **a.g.e.**, s. 17

³⁸² E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 27

3.1.2. Rus Tarikatları: Malakanlar ve Skopzenler

Azerbaycan'daki dini çeşitliliği arttıran gruplardan bir diğeri Rusya'da Rus Ortodoks Kilisesi'ne muhalif olduğu için Kafkasya'ya sürülen bazı tarikatlardır.³⁸³ Seyyahlar; bu tarikatlardan olan Malakan(Molokan)³⁸⁴ ve Skopzenler'den³⁸⁵ söz etmiştir.

H. C. Marsh seyahatnamesinde, *“inancı doğrultusunda kendisini sakat bırakan, bekar bir yaşam süren ve tüm enerjilerini tanrıya ibadete adayan, kendine özgü insanların kolonisi olan Malakanlar”*dan bahseder. Bu cemaatin Rusya'da yargılanmış ve yüzlerce kişinin Sibirya'ya sürülmüş olduğundan ve Azerbaycan topraklarında yaşayanların ticaret ile uğraştığını belirtmiştir.³⁸⁶ Seyyah burada Skopzenler ve Malakanları karıştırmış olabilir. Zira Malakanların kendilerini sakat bırakarak bekâr yaşamı sürdürüklerine yönelik bir bilgi bulunmamaktadır. Aksine Malakanlar arasında çocuksuz aile hoş görülmez, çocuk, en büyük miras olarak görülürdü. Malakanların da genel olarak çok çocuklu olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.³⁸⁷

Malakanlar ve Skopzenler hakkında en çok bilgi veren seyyah Edmond O'donovan olmuştur. Kendisi Bakü'de mensuplarını gördüğü bu iki cemaatin çıkış noktasını ve inançlarını şu şekilde açıklamıştır;

“Çok fazla yenilikçi fikirleri bünyelerinde barındıran(non-conformists) Polonyalılar ve Ruslar Hazar kıyılarına sürülmüştü. Polonyalılar olayında, mutlaka politik görüşler açısından da tam bir karışım vardı. Bu dini tarikatler arasında, ateşperest keşişlerinden sonra, Malakanlara ve Skopzenlere değinmem gerekir. İlki Ortodoks mezhebinden biraz farklılık gösterir, onlar Lent(Büyük Perhiz) zamanında süt ve yağ tüketmeye devam ederler... Bu tarikat iki alt gruba ayrılıyor. Birisi kutsal ibadet sırasında şarkı söylemenin caiz olduğunu, diğeri ise bazı cemaat üyelerinin çaldığı devamlı aynı şekilde tekrarlanan davul ritimleri ile yaptıkları müzikte ağır ağır dans ederek eşlik etmek

³⁸³ Telman Nusretoğlu'na göre bu tarikatler; Duhoborlar, Molokanlar, Staroobryatsı(Eski Gelenekçiler)'dir. Bu gruplar Azerbaycan'da özellikle Gence, Bakü, Şamahı, Revan ve Lenkeran'a sürgün edilmiştir. Bkz.

T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s.121-129

³⁸⁴ Malakan ya da Molokanlar; Onlara bu isim “Büyük Perhiz” sırasında izin verilmemesine rağmen süt içmeleri sebebi ile verilmiştir. Hayat felsefeleri ve dinî görüşleri Hristiyanlık ve Musevilğin sentezi gibidir. Teslis inancına ve devlet kilisesi fikrine karşıdırlar. Bkz.

Orhan Türkdogan, **Malakanların Toplumsal Yapısı**, Doktora Tezi, Erzurum, 1971, s. 4

³⁸⁵ 18. Yüzyılda ortaya çıkmış olan Skopzen ya da Skoptsov tarikatının öğretisine göre insan maneviyatı ve ruhunun kurtuluşu çocuk ana rahmine düştüğü an başlatılmalıydı. Skopzen gruplar Rusya tarafından sürülen muhalif cemaatlerden olmuştur. Bkz.

T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 129

³⁸⁶ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 45

³⁸⁷ O. Türkdogan, **a.g.e.**, s. 88-98

ile sınırlandırmış. Diğer açılardan her iki alt bölümün de temel dogmaları kabul ettiğine inanıyorum.”³⁸⁸

O’donovan’ın bahsettiği iki alt grup Bastiyanlar ve Prigonlardır. Bastiyanlar ibadetlerini ilahiler ve dualar ile yaparken, prigonlar buna ek olarak bir takım el kol hareketleri ile dans etmektedir.³⁸⁹

Skopzenlerin kendilerine mahsus inançları hakkında ise O’donovan şu bilgileri veriyor;

*“Onların hesap gününe varmadan önce aşırı nüfusa sahip olmak ile ilgili tuhaf fikirleri var. Onlar kendilerini sermaye üretimine ve üremeyi kısıtlamaya adanmışlar. Her bir evli çiftte bir çocuk izni verilmiştir. Bunun ardından her iki cinsiyette tuhaf ve barbarca bir sakatlığa maruz bırakılır. Bu tarikat da Rus kanunlarına göre yasaklanmıştır. Onlarla ilgili bir şeyler görüp sorgulayabileceğiniz tek yerin Bakü olması ilginç bir gerçek, aynı sokakta yaşıyorsunuz ve onlar çoğunlukla fırıncılık ile meşguller. Erkekleri, melankoliklikleri, üzüntüleri, soluklukları, buruşmuş yüzleri ve yarı Yahudi kıyafetleri ile sokakta kolaylıkla tanınabiliyor.”*³⁹⁰

Malakanlardan söz eden bir diğer seyyah da Gabriel Bonvalot’tur. Onun edindiği bilgilere göre, Azerbaycan’da Malakanlar tarafından iskân edilen Prişib(Şimdiki Göytepe) isimli bir bölge vardı. Rus olan Malakanların neden ülkelerini terk ettiğine yönelik sorusuna bir Türk’ün cevabı ise ilginçtir. Cevap şu şekilde olmuştur; *“Çünkü üç kez istavroz çıkarmak zorundalardı fakat onlar yalnızca bir kez çıkarırlardı.”*³⁹¹

James Bassett ise Malakanlara şu şekilde değinmiştir:

*“Tüm bu bölgede Malakanlar olarak adlandırılan, Rus kökenli dindarlar bulunuyor. Malakanlardan 6 bin kişi Rus kilisesine uymayı reddettikleri için Rusya’dan Kafkasya’ya sürülmüştü. Onların öğretileri bazı noktalarda çok belirsiz görünüyordu. Onlar tabuları yıktıyor ve kutsal kitapların kinayeli açıklamalarını savunuyordu. Onlar çiftçi, çalışan ve zenginlerdi.”*³⁹²

Böylelikle Malakanlar ve Skopzenler, Azerbaycan’da dini çeşitliliği arttıran gruplardan olmuşlardır. 1860 rakamlarına göre yalnızca Bakü Guberniyasında bile 9.287

³⁸⁸ E. O’donovan, a.g.e., s. 31

³⁸⁹ O. Türkdöğün, a.g.e., s. 105

³⁹⁰ E. O’donovan, a.g.e., s. 31

³⁹¹ G. Bonvalot, a.g.e., s. 32

³⁹² J. Bassett, a.g.e., s.180

Malakan bulunuyordu. Skopzen sayısı ise yalnızca 47 kişiden ibaretti.³⁹³ Malakan ve Skopzenler dışında Duhoborlar ve Starobryatsevler gibi tarikatlar bulunsa da seyyahlar onlar hakkında bilgi vermemiştir.

3.1.3. Müslümanlık ve Mezhepler

Rus işgalinden önce Azerbaycan halkının ezici çoğunluğunun Şii ve Sünni mezheplerine tâbi Müslüman oldukları bilinmekteydi. Mezhepsel yoğunluk hakkında istatistik ve tahminlere göre 1830 yılında Sünniler Şiilere göre az bir fark ile daha fazlayken 1848 yılında eşit duruma gelinmiş, 1860'da ise Şii nüfus Sünni nüfusun iki katı daha fazla duruma gelmiştir. Mezhep yoğunluğundaki bu değişiklik, Osmanlı-Rus Savaşları sonucu Kafkasya'daki Sünni nüfusun Osmanlı topraklarına göç etmesine bağlanmaktadır.³⁹⁴

Azerbaycan'da en yoğun dinî grup olmasına rağmen, Müslümanların dini hayatları ve görüşleri hakkında seyyahlar tarafından çok az bilgi verilmiştir. 1715 yılında Şamahı'yı ziyaret etmiş olan Bell, Şamahı'da o dönemde yüksek sütunları olan birçok cami olduğunu söylemiştir.³⁹⁵ Bell, bu camilerin herhangi bir özelliğinden bahsetmemiştir. 18. Yüzyılın sonunda, Forster Şirvan Müslümanları ile ilgili bilgi vermiş, onların Hristiyanlara karşı daha hoşgörülü olarak belirtmiştir.³⁹⁶

19. Yüzyılda Kafkas İşgal Komutanlığı tarafından hazırlanan raporlar neticesinde Azerbaycan Müslümanları hakkındaki bulgular şu şekildeydi; bu millet dindar bir topluluktu ve Kur'an'ın temel kurallarına riayet etmekteydi. İntihar oranları azdı. Domuz eti tüketilmezdi ve ipek elbiseli ya da altın takıları olan erkekler camilere giremezdi. Bu ahalinin riayet etmediği yasak ise alkol tüketimiydi.³⁹⁷ Fakat seyyahlar Müslümanların yaşayışları ile ilgili bu tür bilgiler paylaşmamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında, 1873 yılında Azerbaycan'a gelen seyyahlardan Valentine Baker, tarihi ve ilgi çekici bir camiye ziyaret etmiştir. Baker, bu ziyareti sırasında onunla birlikte camiye gelen ve içeriye ayakkabılarıyla giren bir Rus görevliyi uyarılmış ve bu orada ibadet edenlerin hoşuna gitmiştir. Baker bu olaydan sonra Rusların halkın dini

³⁹³ T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 125

³⁹⁴ T. Swietochowski, **a.g.e.**, s. 26

³⁹⁵ J. Bell, **a.g.e.**, s.66

³⁹⁶ Forster, **a.g.e.**, s. 282

³⁹⁷ T. Nusretoğlu, **a.g.e.**, s. 65

inançlarına saygı duymadıklarını ve din propagandası yaptıklarını, İngilizlerin bu konuda daha saygılı olduklarını iddia etmiştir.³⁹⁸

J. Bassett(1875) de Bakü Müslümanları ile ilgili olarak; Buradaki Müslümanların dinlerini diğer İslam ülkelerine göre daha az gösteriş ile yaşadıklarını ifade etmiştir.³⁹⁹

Azerbaycan'daki Müslüman halkın mezhepleri ve ibadethaneleri hakkında en ayrıntılı bilgiyi ise O'donovan vermiştir. Seyyah, Şii ve Sünni mezhebine mensup halkın ayrı camilerde ibadet ettiğini, Şamahı'da iki adet cami gördüğünü bunlardan birinin Şii'lere diğerinin ise Sünnilere ait olduğunu söyleyerek belirtmiştir. Ona göre Şamahı nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman olmakla birlikte, kendilerine ait bir bölgede yaşayan az sayıda Hristiyan ahali de bulunuyordu.⁴⁰⁰

Son olarak Müslüman seyyahlardan Mehmed Emin(1877), ahalinin çoğunun Şii mezhepli Müslüman olduğunu yazmıştır.⁴⁰¹

Sonuç olarak seyyahlar genellikle Azerbaycan Müslümanları ve camiiler hakkında çok fazla bilgi paylaşmamış, sadece yüzeysel açıklamalar ile yetinmişlerdir.

3.1.4. Zerdüştlük Hakkında

Azerbaycan'daki dini hayat ile ilgili önemli unsurlardan biri de ateşgâh ve Zerdüştlüktür. Sâsâni Hanedanlığı döneminde, yerdeki yarıklardan açığa çıkan doğalgazın tutuşmasıyla ortaya çıkan etkileyici görüntü, Bakü ve çevresini ateşe tapan Zerdüştlük için önemli bir ibadet merkezi haline getirmiştir.⁴⁰²

Bakü'ye gelen seyyahların çoğu, tapınağı görme imkânına erişebilmiştir. Mounsey(1865) bu isimlerden biridir. Mounsey Bakü'nün yaklaşık 10 mil kuzeyindeki tapınağın dünyanın en eski tapınaklarından biri olduğunu söylemiştir. Ona göre bu tapındaki kutsal ateş belki de Zerdüştlük döneminden beri durmaksızın yanıyordu. Mounsey tapınağı şu şekilde tarif etmiştir:

“Dindarların kullanması için küçük bir tapınağı ve 2 ya da 3 tane salonu olan mabed, yüksek duvarlarla çevrilidir, üç tarafı açık, hemen altında sunağın bulunduğu merkezi kubbe ile örtülmüş küçük bir kare sundurma şeklindedir. Ebedi ateş, sunak

³⁹⁸ V. Baker, **a.g.e.**, s. 39-40

³⁹⁹ J. Bassett, **a.g.e.**, s.172

⁴⁰⁰ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 23

⁴⁰¹ M. Emin, **a.g.e.**, s. 17

⁴⁰² L. Sayfudinova, “Bakü”, s. 265

boyunca açılan bir delikten ve aşağıdaki on sekiz fit derinliğe kadar çıkan bir doğal nafta akımı ile beslenir."⁴⁰³

Mounsey, tapınakta Delhi'den gelmiş bir keşiş ile karşılaşmıştır. Onun yaptığı ayine şahit olan seyyah, ağıtlar söylediğini ve yanan ateşlerin üzerinde zil çaldığını belirtmiştir. Bu keşiş orada neredeyse 2 yıldır yalnız yaşıyor ve Hindistan'dan yerine gelecek birini bekliyordu. Bu kutsal tapınak, Gebrlerin Mekkesi idi ve onların kutsal elementinin saf bir kaynağıydı. İran'ın ihtişamlı dönemlerinde binlerce gerçek dindar tarafından ziyaret ediliyordu. Fakat şimdi batıl inançları olan bir Hindu'ya terk edilmiştir.⁴⁰⁴

Mounsey'den 12 yıl sonra Bakü'ye seyahat eden Mehmed Emin'e(1877) göre Azerbaycan'da az miktarda ateşperest vardır ve ateşperestliğin sürmesine, Hazar'daki petrolün bolluğu hizmet etmiştir. Ateşperestler, ateşgâhlarda petrol yakarmış. Kadim zamanlarda petrol kaynaklarından bazıları kendiliğinden ateş aldığında İranlılar bunu bir mucize saymış, uzak bölgelerden gelip, ateş alan kaynağı ziyaret ederlermiş. Seyyahın gittiği dönemde ise artık bunun bir önemi kalmamış. Ateşgâh'daki ateşperestler bile yaktıkları ateşe fazla önem vermez olmuşlar.⁴⁰⁵

Hodgetts, 1895 yılında Bakü'ye, ateşgâh burada bulunduğu için, *"ateşe tapanların Mekke'si"* demiştir. Buraya her yıl Zerdüş'tün öğrencilerinin hac yapmak için geldiğinin bilgisini vermiştir.⁴⁰⁶

Edmond O'donovan(1885), Ateşgâh'ın yapısını şu şekilde tarif etmiştir;

"Damıtma işlerinin bacaları eski yangın kulelerinin yüksekliğini aşan Surahanı ve Balahanı'ndaki yoğun petrol çalışmalarının ortasında, dini mimarinin ve Müslüman karşıtı günlerin uygulamalarının bir simgesi bulunuyor. Siyah neft çamurunda bocaladıktan ve engebeli temellerden geçtikten sonra, kırık modern bir duvardan ortaya çıkan delik, sağa doğru küçülen 15-20 fitlik küçük bir salona giriş vazifesi görüyor. Karşı duvarda ve solda başka bir alçak kapı yarım 15 fit genişliğinde daire şeklindeki bir avluya açılıyor. Burası bir zamanlar var olan kutsal bir ateş tapınağının kalan kısmı ya da onunla bağlantılı olan küçük manastırdır. Korkuluklu yürüme alanı olan dış duvar 11-12 fit yüksekliğindedir ve işlenmemiş taştan yapılmıştır. Avludan 35 hücreye kapılar aracılığı ile erişilebiliyor.

⁴⁰³ A. H. Mounsey, **a.g.e.**, s. 329

⁴⁰⁴ A. H. Mounsey, **a.g.e.**, 329-330

⁴⁰⁵ M. Emin, **a.g.e.**, s. 17

⁴⁰⁶ E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 164

Bunlar eski ateşperestlerin odaları ya da tapınağı ziyarete gelen -İran'da kutsal mezarlarını gördüklerimiz gibi- hacılar için kalacak yerd. Bu hücreler eskiden dairesel bir yer kaplardı, daha sonra yarısı yıkılmış ve girişler için modern duvarlar inşa edilmiş. Kuzeye bakıldığında ve üç çift sütun takımı tarafından desteklendiğinde, üzerinde korkuluklu yürüyüş alanının devam ettiği antik giriş kapısı görülüyor. Bu giriş uzun duvarlarla örülmüştür ve tek erişim arkadaki modern duvarda kırılan delikten sağlanmaktadır. Eskiden rahipler veya hacılar tarafından işgal edilen hücreler şimdi hesaplı bir fiyatla hızlı bir biçimde etrafını saran fabrikalara ait olan işçilere, türünün son örneği olan ve halen sık sık sunaklarının yanında kalan keşişlere kiralanıyor.

Yarım daire şeklindeki batı duvarının yakınında, gerçek ateş tapınağı bulunuyor. Burası biri diğerlerinden biraz daha yüksek olan 3 ayak üzerinde yükseltilmiş, kare bir platformdur. Platformun üst kısmı yaklaşık on altı fit karedir ve her açıda, hafifçe eğimli bir taş çatıyı destekleyen tabanın üzerinde on altı metre yüksekliğinde ve yedi metre genişliğinde bütün bir gri taş sütunu yükselir.

Platformun merkezinde bir zamanlar kutsal ateşin yandığı küçük demir bir tüp-boru bulunur. Kulübeye benzeyen bu tapınağın kuzeyi, güneyi ve doğusu, içeriği daha önceki bir dönemde istenildiği zaman hafifçe aydınlatılmış sınırlara sahip üç kuyudan oluşur. Şimdi, yeraltı gazlarındaki drenaj nedeniyle, bu artık mümkün değil. Modern duvardaki kaba delikten girdiğimiz odada eski ibadet kalıntılarını buluyoruz.”⁴⁰⁷

Söz konusu tapınağın Zerdüşt’ün dinine mensup olanlara ait olmadığını, burasının bir Hindu tapınağı olduğuna dair görüşlerini paylaşan seyyahlar da olmuştur. Yukarıda Mounsey’in Delhi’den gelen keşişin ayini ile ilgili verdiği bilgiler de bu duruma bir dayanak oluşturmuştur. 1872 yılında Marsh, bu tapınaktan söz ederken Zerdüştlük ile ilişkilendirmemiştir. Tapınağın eskiden ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu, fakat artık kutsallığını kaybettiğini söyledikten sonra burada yalnızca bir tane ateşe ibadet eden Brahman gördüğünü belirtmiştir. Tapınağı ise şu şekilde tarif etmiştir:

“Din mensuplarının hacı olabilmek için akın ettiği, balçıktan yapılmış eski Hindu tapınağı ve manastırlar, odalar ile çevrilmiş bir avludan oluşuyor. Merkezinde bir zil asılı olan büyük tapınağın tabanından da, ışık gerektiğinde içerisinden çıkan gazın yakıldığı demir bir boru yükseliyor ve bu ateş yalnızca borunun kapatılması ile söndürülebiliyor.”⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ E. O’donovan, a.g.e., s. 37-39

⁴⁰⁸ H. C. Marsh, a.g.e., s. 53

Ateşgâh, Hinduizm ve Zerdüştlük arasındaki ilişki üzerinde en çok duran seyyah Williams Jackson olmuştur. Jackson, yaygın inanışın aksine, ateşgâhın Zerdüşť ateşperestlerine ait olmadığını düşünmektedir ve buna yönelik birçok dayanağı bulunmaktadır. Öncelikle Jackson ateşgâhı önceden ziyaret etmiş olan ya da hakkında bilgi sahibi olan seyyahların eserlerinden bölümler alıntılanmıştır;

Tapınağı kendisi ziyaret etmese de hakkında bilgi edinip 1747 yılında yazıya aktarmış olan Jonas Hanway'den⁴⁰⁹ aldığı bölüm şu şekildedir;

“...Bakü'nün yanında bulunan, onların yaygın olarak sonsuz ateş olarak adlandırdıkları, bundan önce bu insanların dualarını sundukları sıra dışı bir doğa olayıdır... Hintlilerin bugün dahi ibadet ettiği küçük bir tapınak bulunuyor... Hindular bu ateşin dünya var olduğundan beri yandığını, dünyanın sonuna dek de yanacağını, burada güç kullanılarak bastırılırsa da bir başka yerde tekrar meydana geleceğini ileri sürer. Burada genelde kıt kanaat geçinebilecekleri para ve yanlarında iyi bir yiyecek olan bir çeşit yer elmasına ek olarak şifalı bitki ve kökler ile kendi ülkelerinden hac için gelen 40 ya da 50 tane zavallı fanatik bulunur. Burada yaptıkları şey yalnızca kendi günahları değil diğer insanları için de kefareť ödemektir ve buna dua ettikleri kişi sayısı oranında uzun bir süre devam ederler... Alınlarını safran ile işaretlerler ve kızıl ineğe büyük saygı gösterirler. Küçük kıyafetler giyerler ve aralarından en takvalı olanlar kollarını başlarına koyar, kıpırdamadan bu şekilde dururlar.”⁴¹⁰

Jackson'a göre Hanway'in bahsettiğı tipik özellikler Zerdüşť dini mensuplarına değil Hindulara aittir. Alındaki tilakı⁴¹¹ hatırlatan boya, kızıl ineğe gösterilen hürmet, meyve ve bitki ile beslenme, kıyafet yoksulluğı ve münzevilerin zayıf kolları ile yaptıkları yoga duruşu... Bunların tümü Brahmanlara aittir. Gmelin'in tapınakta yapılan yoga pratiklerinden bahsetmesine de değinen Jackson 1796'dan önce Kafkasya'ya seyahat etmiş olan Jacob Reineggs'in⁴¹² de ateşgâhı anlatırken burada Hintlilerin bulunduğunu, yoga pratikleri yaptıklarını ve ölülerini yaktıklarını yazdığını belirtir. 19. Yüzyılın başında Morier'in⁴¹³ Bakü'den Banaras'a dönen Hindular ile karşılaşması, yine aynı yüzyılda

⁴⁰⁹ 18. Yüzyılda Nadir Şah'ın hükmettiğı topraklara seyahat etmiş İngiliz tüccardır. Bkz.

Ernest Tucker, “Jonas Hanway”, **Encyclopedia Iranica**, [Erişim Adresi]:

<http://www.iranicaonline.org/articles/hanway>

⁴¹⁰ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 48-49

⁴¹¹ Hinduların alınlarına yaptıkları işaretler. Bkz. “Tilak”, **Encyclopedia Britannica**, [Erişim Adresi]

<https://www.britannica.com/topic/tilak>

⁴¹² 18. Yüzyılda yaşamış ve Kafkasya'ya seyahat etmiş Alman asıllı diplomat-seyyah.

⁴¹³ James Morier; 19. Yüzyılda İran'da görev yapmış İngiliz diplomattır. En önemli eseri “İsfahan'dan İstanbul'a Hacı Baba'nın Maceraları” isimli seyahatnamesidir. Bkz.

Eichwald'un⁴¹⁴ tapınakta ibadet edenlerin Hindu tanrılarının isimlerini yakardığına şahit olması, Bodenstedt'in⁴¹⁵ tapınakta Hindu ritüellerinin gerçekleştirildiğini görmesi gibi bilgileri vermiştir. Bunlara ek olarak seyyah ateşgâhın yapısını da Hindu tarzına benzetmiştir. Jackson bu bilgileri onların Zerdüşti olmadığına yeterli bir kanıt olarak görür.⁴¹⁶

“Tüm bunlardan yola çıkarak bir sonuca ulaşmalıyız bu da Bakü ateş tapınağının Hindu yapısı, özellikle de Vedalar'ın eski döneminde ateşperestliğin yetiştiği yer olan Kuzey Hindistan menşeli olduğudur. 18. yüzyıla ait yarım düzine yazıtın tarihlerine bakarsak, tapınağın yaşı 2 asırdan daha fazla değil... Böylece, Bakü'deki Zerdüş Ateşgâh'ı efsanesi yok oluyor. Aynı şekilde onun kaynağı olan kutsal ateş de 1879 yılında tapınağın Rusların eline geçmesi ve son keşişin hisselerini eski Kokorev rafinerisinin yanındaki Bakü Petrol Şirketine satması ile sonsuza dek sönmüştür.”⁴¹⁷

Z. V. Togan, ateşgâhın 18. Yüzyılda bölgeye gelen Hindu tüccarlar inşa edildiğini düşünmektedir. Bunu 17. Yüzyıl ve öncesinde Bakü'ye giden seyyahların ateşgâhtan bahsetmemesine bağlamaktadır. Ayrıca Togan da Bakü ateşgâhının Şîz'deki Sâsâni ateşgâhı ile benzerliğinin olmadığını bilgisini vermiştir.⁴¹⁸

Azerbaycan tarihinde, Ateşperestlik, Zerdüştlük, Putperestlik, Mazdekilik, Maniheizm, Şamanizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinlerinin yerleri olmuştur.⁴¹⁹ 19. Yüzyılda halkın inandığı veya izleri sürülebilen dinler ve inançlar ise seyyahların belirttiği gibidir. 7. Yüzyıldan önce Zerdüştlük, 7. Yüzyıl ve sonrasında İslamiyet'in hâkim olduğu Azerbaycan'da, 19. Yüzyılda gerçekleşen göç dalgası ile de Hristiyanlık ve Rus tarikatlarının inançlarının bölgede dini çeşitliliği arttırdığı görülmektedir.

Abbas Amanat, “Hajji Baba of Ispahan,” **Encyclopedia Iranica**, [Erişim Adresi]:

<http://www.iranicaonline.org/articles/hajji-baba-of-ispahan>

⁴¹⁴ 19. Yüzyılda yaşamış Alman jeologdur.

⁴¹⁵ Bodenstedt(1819-1892); 19. Yüzyılda yaşamış Alman yazar, tercüman ve şairdir. Bkz.

“Friedrich Martin von Bodenstedt”, **Encyclopedia Britannica**, [Erişim Adresi]:

<https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Martin-von-Bodenstedt>

⁴¹⁶ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 50

⁴¹⁷ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 56

⁴¹⁸ Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası”, **AYB**, İstanbul, 1932, Cilt: 1, Sayı: 2, s.75-76

⁴¹⁹ Abdulvahap Taştan, “Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel canlanma”, **Bilig Dergisi**, 2003, sayı: 25, s. 11

3.2. Kültürel Hayat

3.2.1. Şehirlerin Görünümü ve Mimarisi

Azerbaycan, tarih boyunca birçok medeniyeti bünyesinde barındırmış topraklara sahiptir. Bu medeniyetler de inşa ettikleri mimari eserler ile izlerini bu topraklara bırakmışlardır. Bu mimariler ile birlikte şehirlerin doğal görünümü de seyyahların verdiği bilgilerdendir.

3.2.1.1. Şamahı

Şamahı hakkında verilen bilgiler genellikle şehrin deprem felaketi sebebiyle aldığı hasarlar ile ilgili olmuştur. Şamahı tarihinde birçok büyük deprem gerçekleşmiştir. 1667 yılındaki büyük deprem binlerce can almıştır.⁴²⁰ 1859 yılındaki depremin de şehri yerle bir etmesinin ardından, eyalet merkezi Şamahı'dan Bakü'ye taşınmıştır.⁴²¹

John Bell'in verdiği bilgiler, deprem öncesi Şamahı'nın mimari yapısını aydınlatması açısından önemlidir. 1715 yılında gittiği Şamahı'yı "*Antik Medya'nın parçası, Şirvan isimli büyük bir bölgenin de başkenti*" olarak tanımlamıştır. Şamahı şehrinin üzerinde, dağın zirvesinde kurulmuş, çok pencereli ve etkinliklerin, davul, trompet ve obuadan oluşan orkestraların konserlerinin yapıldığı salonu olan gösterişli bir binadan söz eder. Bu binanın Büyük İskender döneminden kaldığı söylenmiştir. Seyyahın o dönemde Şamahı'da bulunduğunu söylediği bir diğer yapı ise hamamlardır. Hamamları "halkın dinî kurallara göre yıkandıkları yerler" diye açıklar ve kadınlara da erkeklere de hizmet verdiğinin bilgisini verir. Bu hamamlara sadece gözleri ve burunları görünecek şekilde beyaz peçe takan kadınlar 5-6 kişi birlikte gitmekteydi.⁴²² Bell, Şamahı'nın iki mil kuzeyi olarak tarif ettiği Gülistan dağının üzerinde doğu mimarisine benzetemediği antik bir kalenin kalıntılarını görmüştür. Bu kale hakkında bilgi edinemeyen seyyah bitişikteki dağda dindar insanların her yıl dua etmek için geldikleri iki kahraman ya da azizin mezarlarını keşfetmiştir. Bu mezarların yakınında da ibadet edenlerin getirdiği küçük kabuklarla kaplı bazı kutsal kayalar görmüştür. Bu sıradışı görünen damgalı ve taşlaşmış kabukları diğer kayalar üzerinde de gözlemlemiştir.⁴²³

Bell'den bir asır sonra, 1819-1820 yılları arasında Azerbaycan'ı ziyaret edip Şamahı'yı gören seyyah Muravyev, Eski Şamahı yıkıntıları, hamamları, camileri ve

⁴²⁰ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, c. 2, s. 207

⁴²¹ L. Sayfutdinova ve d., "Bakü", s.270

⁴²² J. Bell, a.g.e., s.65-67

⁴²³ J. Bell, a.g.e., s. 68

sarayları ile heybetli bir görünüşe sahip olduğunu yazmıştır. Şehrin surları hayranlık uyandırıcıyken Hanın kalesi şehre hâkim olan yükselen bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca şehrin kalesinden biraz uzakta bekar Çariçe Lutra'nın yaptırdığı ve onun mezarını da bünyesinde barındıran bir hisar bulunmaktadır.⁴²⁴

H. C. Marsh, sık sık depremler ile sarsılmış olan Şamahı'da 1872 yılında gerçekleşen büyük bir depremde birkaç gün sonra şehri görmüş, yıkıntılar ile dolu olduğunu ve halkın çadırlarda kaldığını söylemiştir.⁴²⁵

1873 yılında Şamahı'ya gelen Valentine Baker burasının çok büyük bir şehir olduğunu fakat depremlerin çok sık olduğunu iletmiştir. O bölgeye ulaştığında depremin kötü etkilerini gözlemleme fırsatı bulmuştur. Yakınlarda olan bir depremde de evlerin yarısı yok olmuştu. Ayrıca bu deprem bir köprünün tamamen yıkılmasına sebep olmuştu.⁴²⁶

E. O'Donovan(1880) ise Şamahı hakkında *"Bu yer gelişmiş kent olarak kendini gösteriyordu fakat büyük bir deprem, kenti yıllarca geriye götürmüş, yıkılmayan büyük bina neredeyse hiç kalmamıştır."* demiştir.⁴²⁷

Görüldüğü üzere Seyyahların Şamahı hakkındaki görüşleri bu şekilde olmuştur. Şamahı hakkında bilgi veren seyyahlar onu hep deprem ile anmış, sık sık gerçekleşen depremlere rağmen şehrin hâlâ bir görkemi olduğunu ifade etmişlerdir.

3.2.1.2. Gence

Gence şehrinin görünümü hakkında bilgi veren iki seyyah bulunmaktadır. Bunlar; 1872 yılında Azerbaycan'a giden H. C. Marsh ve ondan 13 yıl sonra, 1885 yılında bölgeye seyahat eden O'donovan'dır. İlk olarak; Marsh'ın gözüyle Gence şöyle bir görünüme sahiptir:

"Bu şehrin sınırları, Gürcistan'daki eski pozisyonunun korunması için son şansın kaybedildiği 1826 yılında gerçekleşen büyük Rus-İran Savaşında çizilmiştir. Şehrin merkezindeki büyük alan ya da meydan, gölgeli çınarlar ile bezenmiştir. Burada güneşten etkilenmemiş, meyve-sebze, deri vb. ürünleri alabileceğimiz market bulunuyor. Şehrin

⁴²⁴ Muraviev, a.g.e., s. 18

⁴²⁵ H.C. Marsh, a.g.e., s. 43

⁴²⁶ V. Baker, a.g.e., s.43

⁴²⁷ E. O'donovan, a.g.e., s. 23-25

çarşısında bir de şarap dükkânı bulunuyor. Buradan her zaman saf üzüm suyu elde edilebilir.

Meydanın ucunda, bir caminin uzun minaresi yükseliyor. Çevrilerek güçlendirilmiş meydanda kubbesi İran tarzı ve renkli çiniler ile tasarlanmış."⁴²⁸

Seyyahların Gence ile ilgili olarak söz ettikleri bir yapı bulunmaktadır. Bu, yarı-yeraltı köyleridir. Marsh, bu yapıların Gürcülere ait olduğunu şu şekilde ifade eder;

"Gürcüler, Ksenofon'un "Kiros'un İran Seferi Tarihi" 'nde belirttiği gibi genellikle barınaklarını yer altına yapmışlardır."⁴²⁹

Yeraltı şehirlerinden O'donovan da bahsetmiştir. Fakat O'donovan bu yarı-yeraltı şehirlerini Gürcüler ile değil Ermeniler ile ilişkilendirmiştir.⁴³⁰ Son olarak O'donovan, Gence için "yarı Asyalı yarı Avrupalı" şeklinde bir tanım yapmıştır.⁴³¹

3.2.1.3. Şeki

Şeki'nin görünüm ve mimarisi ile ilgili olarak yalnızca H. C. Marsh(1872) bilgi vermiştir. O, kurak toprakları geçtikten sonra güneyde Nuha'yı(Şeki) ve Kafkasya'nın alçak yamacını gördüğünü yazmıştır. Şeki'nin, dut ağaçlarındaki yavru kuşlar ve şeftali bahçeleri ile sevimli bir görünümü vardı. Marsh buranın, eskiden yazları İran valilerinin ve Gürcü yöneticilerin uğrak tatil yeri olduğunu öğrenmiştir. Şeki, bir tepenin güney yamacına kurulmuş bir kasabadır. Marsh burada bölgenin Pers hâkimlerinin eski saraylarını görmeye gitmiştir. Bu sarayı şu şekilde tarif eder; *"120 yıllık ve ilgi çekici bir şekilde zengin arabesk tarzında renkli alçı ile dekore edilmiş. İyi çınarlar bulunan güzel bir bahçesi de var."* Ona göre kent düzensiz bir şekilde inşa edilmiş; ana cadde, dik bir yokuşun yukarısında, bölgenin yönetildiği Rus istihkamına doğru gidiyor. Kervansaraylar oldukça büyük, geniş yerlerdi ve içlerinde bir çok dükkan bulunuyordu.⁴³²

3.2.1.4. Salyan

Bonvalot; Salyan hakkında, Kür nehri kenarında uzanacak şekilde inşa edildiğini söyler. Seyyah, burada büyük meydanların etrafında ağaç evler bulunduğunu yazmıştır.⁴³³

⁴²⁸ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 39-40

⁴²⁹ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 36

⁴³⁰ E. O'donovan, **a.g.e.**, 26

⁴³¹ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 15

⁴³² H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 41-42

⁴³³ G. Bonvalot, **a.g.e.**, s. 56

Salyan'ın mimarisi hakkında Bonvalot dışında bilgi veren seyyah olmamıştır. Mimarisinden ziyade, Salyan genellikle balıkçılık ile anılmıştır.

3.2.1.5. Bakü

Tahmin edildiği üzere hakkında en çok bilgi verilen şehir Bakü olmuştur. Marsh 1872'de Bakü'ye geldiğinde *“medeniyetin izlerini tekrar gördüğüne”*⁴³⁴ sevinmiştir. Yeni yapılan alanda sokaklar geniş ve temizdir fakat çarşı, yoksul ve eskidir. Ancak ona göre, yeniden yapılandırıldığında parlak bir geleceğe sahip olacaktır.⁴³⁵ Marsh son olarak Hazar hakkında şunları söylemiştir;

*“Hazar, diğer denizler gibi değil, tamamen farklı! Göze hiçbir yelken çarpmıyor. Kıyılarında yalnızca Rusça, Türkçe ve çok az Farsça konuşuluyor. Kıyıları bilinmez gizemli bir gölde gibi hissettiriyor. Denizin yatağı uzanıp giden kayalık resifler tarafından iki büyük havzaya ayrılıyor. Bakü'den Balkan'a en fazla derinlik ise 500 fathom”*⁴³⁶ ⁴³⁷

James Bassett(1875) Bakü'nün önemini vurgulamak açısından şöyle bir ifade kullanmıştır: *“Burası Hazar denizi kıyısındaki en önemli kenttir. Şehir bu önemini harika limanından, çok sayıdaki petrol kuyularından ve askeri açıdan stratejik bir noktada olmasından alıyor.”*⁴³⁸ Bassett Bakü'de denizin yanında *“Türk hükümdarlarının anıtı olan eski taş yapım bir kule”* den bahseder.⁴³⁹ Fakat deniz kıyısındaki taş yapım kule tanımlaması ve seyyahın Kız Kulesi'nden söz etmemiş olması, söz konusu yapı hakkında yanlış bilgilendirilmiş olma ihtimalini yükseltmektedir.

Bassett, ayrıca 1875 yılında Bakü şehrinin 10 bin kadar nüfusu olduğunu, şehrin Avrupa kasabalarına benzer bir görünümünün olduğunu yazmıştır. Müslümanların dükkânlarının şehrin alçak kısmında Avrupalılar ile yan yana olduğunu, sokaklarda ve çarşıda Türkçe ile Rusça konuşulduğunu, toplu taşıma şoförlerinin de genellikle Türk olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁰

1885 yılında bölgeye gelen E. O'donovan'ın Bakü'ye geldiğinde ilgisini çeken ilk şey sol tarafta, Balahani ve Surahani'da gördüğü devasa kutulara benzeyen tuhaf görünümlü petrol kuyuları olmuştur. O'donovan Bakü'ye geldiğinde de “Yassı evleri ve

⁴³⁴ H.C. Marsh, **a.g.e.**, s. 49

⁴³⁵ H.C. Marsh, **a.g.e.**, s. 52

⁴³⁶ 1 fathom, 1.8 metreye denk gelmektedir.

⁴³⁷ H.C. Marsh, **a.g.e.**, s. 57

⁴³⁸ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 173

⁴³⁹ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 173

⁴⁴⁰ J. Bassett, **a.g.e.**, s. 173-174

devasa mantarlara benzeyen büyük konik bacaları olan dağınık Tatar(Türk)köyleri”ne şahit olmuştur.⁴⁴¹ Bunlara ek olarak O’donovan Türklerin Bakü’deki yerleşiminin geçmişine dair de şu bilgileri paylaşmıştır;

*“Bakü meydanına yakın bir yerde antik Tatar(Türk) kenti var ve eski surlar mükemmel bir şekilde varlığını korumuş, koruduğu kale burçlarında da 50 yıl önce Rus ağır silahlarının sebep olduğu gedikler görünüyor.”*⁴⁴²

O’donovan bunun dışında Bakü’nün Avrupaî yönüne değinmiş, kuzey bölgesini Avrupalı şehirlere benzetmiştir. Sarı taş cephele evleri ile batı Rus şehirlerine benzettiği Bakü, Ortodoks Rus ve Gregoryen Ermeni kiliselerini bünyesinde barındırmaktadır. Kız kulesi için de, buranın efsanevi yönüne değinmeden, kayda değer bir yaşa sahip olduğunu ve Bakü’nün eski Tatar Hanı zamanında yapıldığını söylemiştir. Yine aynı dönemlerde burada üzeri çokça Kûfi yazı ile süslenmiş ve Rus ağır silahlarının izlerini taşıyan mavimsi gri taşlı camiler inşa edilmiştir. Sokaklar dar, evler taş kemer pencerele ve Fars tipi düz çatılıdır. ⁴⁴³ Yalnızca O’donovan’ın Bakü’nün yapısı hakkındaki yazdıklarına bakıldığında bile şehrin Azerbaycan’daki etnik ve dinî çeşitliliğin merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Muhammed Zahir Bigi de Bakü’yü hem Avrupalı hem Asyalı olarak görmüş ve bunu şu şekilde tarif etmiştir;

*“Orada Merkuri Limanı, vali konağı, Han bahçesi ve dükkanlar vardır. Bunların arkasında Avrupa usulü kurulmuş sokaklar, dağ eteğinde Bakü şehri... Orada Şah Abbas-ı Sani tarafından bina olunmuş büyük bir saray, saray civarında 1078 senede bina olunmuş bir mescid vardır. Bakü’de birkaç İslam mektebi, kıraathaneler vardır.”*⁴⁴⁴

Yüzyılın sonunda E. A. Brayley Hodgetts,(1895) Bakü hakkında şunları söylemiştir;

“Bakü; ilginç görüntüslü bir şehir. Eğer evleri daha yüksek olsaydı daha hoş bir görünüme sahip olabilirdi. Sokakları geniş ve temiz, burada ilgi çekici bir iskele bulunuyor. Yoğun bir şehir, çok sayıda tramvay var ve telefon kulübelerinde de yoğunluk

⁴⁴¹ E. O’donovan, a.g.e., s. 25

⁴⁴² E. O’donovan, a.g.e., s. 27

⁴⁴³ E. O’donovan, a.g.e., s. 27-28

⁴⁴⁴ M. Z. Bigi, a.g.e., s. 71

oluyor. Sokaktaki koşuşturma biraz daha artsa kendinizi bir Amerikan şehrinde sanabilirsiniz."⁴⁴⁵

Hodgetts'in devam eden tarifine göre Bakü o dönemde siyah ve beyaz olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. Siyah bölge petrol rafinerilerinden oluşuyordu ve Bakü'den yaklaşık beş millik bir kumsal atık ile ayrılıyordu. Beyaz kısım ise ahşaptan inşa edilmişti, böylece beyaz kısımda bir yangın çıkma halinde ayrılmış olan siyah kısım zarar görmüyordu.⁴⁴⁶

Bakü'de bulunan ve "Halk bahçesi" ya da "Han Bahçesi" denilen bir yapıdan seyyah O'donovan söz etmiştir. Seyyah bu yapının İran'dan kaldığını belirtir. Burada sıradan bir elma ağacının iki katına ulaşan sarı çiçekli katırtırnağı, büyük gül ağaçları ve seyyahın ismini bilmediği 20 farklı tür daha vardır. Her Pazar ve Perşembe güneşin batışından 10'a kadar askeri bando çalar. Buradaki etnik çeşitlilik için ise, bu kadarının Avrupa'nın en kozmopolit şehirlerinde bile bir araya gelemeyeceğini söylemiştir.⁴⁴⁷

Son olarak 1905 yılında Williams Jackson, Bakü için "*eski ve yeni, antik ve modern, geçmiş ve şimdinin karışımı*" ifadelerini kullanmıştır ve ona göre bu durum bir doğu kentinin batı şehrine ya da çeyrek milyonluk modern bir kente dönüşmesinin tekrarlanan hikâyesidir.⁴⁴⁸ Bakü antik bir kentin büyüyerek modern bir hale gelmesidir. Halk meydanı ile birlikte şehrin modern bölümünün tamamı, taş döşeli ya da asfalt dökülmüş sokakları ve kaldırımlar St. Petersburg kadar Avrupaidir. Hükümet konağı, eğitim amaçlı kurulmuş bazı ihtişamlı yapılar, teknoloji enstitüsü ve yine bazı belediye yapıları Avrupa ve Amerika'dakiler kadar yenidir.⁴⁴⁹ Doğu kültürüne ait olan eski kent ise şark doku ve kokusunu taşır. Bala Hisar duvarlarının içinde Hanların eski sarayı ve iki tane camiye barındırır ve bunların tarihi çok eski zamanlara gider. Jackson Bala Hisar'daki yazıtların fotoğraflarını çekip seyahatnamesinde paylaşmış ve bu tabletleri değerlendirmiştir.⁴⁵⁰ Jackson, bu ifadelerle diğer tüm seyyahların verdikleri bilgileri doğrulayarak özetlemiştir.

⁴⁴⁵ E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 155

⁴⁴⁶ E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s. 162

⁴⁴⁷ E. O'donovan, **a.g.e.**, s. 29

⁴⁴⁸ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 27

⁴⁴⁹ A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 34

⁴⁵⁰ Tabletlerin içerikleri şu şekildedir;

İlk yazıtta "Asillerin ve burjuvanın kralı, Kral Fahreddin'in oğlu Prens Şerafeddin Mahmud, bu sarayın yenilenmesi için 1309'da emir verdi. İkinci yazıt tarihlendirilmemiş fakat 1524-1576 yılları arasında hükümdar olmuş İran Şahı Tahmasp'tan söz edilmiş. Üçüncü yazıtta aynı şekilde tarihlendirilmemiş ve son tabletin sağ yanında daha büyük boyutta yazılmış. 16. yüzyıl Şah Abbas'ın babası Muhammed Hüdabende dönemine ait olan bu tablet Şah Muhammed Hüdabende için Allah'a yakarış içeriyor. Dördüncü tablet Şah

Bir diğ er önemli yapı, Bakü'deki ateşg  htır. Fakat ateşg  h ile ilgili bilgiler dinî hayat kısmında verildiğı için burada tekrar verilmeyecektir.

Görüldüğü gibi Bakü seyahatnamelerde en çok anılan Azerbaycan şehri olmuştur. Seyyahların vurguladıkları en önemli nokta, Bakü'n n hem Asyal  hem de Avrupalı  zellikleri bünyesinde barındırmasıdır. 19. Yüzyıldaki gelişmeler sonucu aldığı g  ler ile Bakü, doğı kültürünü taşıdığı kadar bat  kültürüne de aşına olmuştur.

3.2.2. Giyim

Azerbaycan'ın çok k lt rl l ğ n  ortaya çıkaran en önemli öğelerden biri olan giyim hakkında iki seyyah mühim bilgiler vermiştir. İlk olarak halkın giyimi hakkında en detaylı bilgileri O'donovan vermiştir. Seyyahın halk bahçesinde gördüğü etnik grupların kıyafetleri hakkında naklettiğı bilgiler ř  şekildedir;

“ Siyah kepli, koyu renkli kıyafetli ve uzun asal  bir Yahudi, ş k siyah ipek tunikle, aynı renkte düz sivri başlıklı ve sırl  gümüşten yapılmış büyük parça kemerli bir Ermeni, Çerkez gibi giyinmiş, gümüş kakmal  fişek tüpleri göğsünde yatay bir biçimde sıralanmış, korumasız Kafkas kılıçlı, gösterişli kılıç kabzalı bir Gürcü...”

Rus köylüleri her mevsim aynı şeyleri giyer, i lerine uzun koyun yönünden tunik, dışlarına tabaklanmış kehribar sarısı deri ve uzun deri çizme ile k rk şapka giyerler. Tatarlar'ın Grenaid  Gardiyanlarınıninki gibi büyük yönlü bir şapkaları vardır ve tuhaf, çeşitli renklerde rahat kıyafetleri var. İranlıların tek tip, ayırt edici işaretleri var, siyah Astrahan yönünden yapılmış uzun yuvarlak şapkaları vardır.

 sve liler, Almanlar, Ruslar ve diğ erleri üst sınıftır ve tam anlamıyla Avrupa kıyafetleri giyerler. Bir Amerikan mühendis çift tamamen Yanki kıyafeti giyyordu.

Malakanlar'ın kadın ve erkeklerinin giyimi arasında bir fark göremedim. Kadınlar eski tip cübbeler ve zümrüt yeşili, kırmızı, lila ya da mavi gibi parlak renklerde geniş

Abbas dönemine aittir ve 1615 yılında yazılmıştır. Son iki tabletten uzun olan Farsça yazılmışken diğ eri Arapçadır ve besmele ile başlamıştır. Bunun yanı sıra 1789 yılı eklenmiştir.” Bkz.

A. V. W. Jackson, **a.g.e.**, s. 35

etekler giyerler, başlarındaki çeşitli tonlarda örtü, çenelerinin altından İskandinav tarzı ile bağlanmış, uçları omuzların arasında sarkıyor.

Bu bahçe gezintisindeki en parlak ve hoş kıyafetler arasında bayram günlerinde geleneksel köylü kıyafetleri giyen üst kesimin Rus kızları vardı. Bu kıyafet alt kısmı açık mavi, kırmızı ve beyaz çizgili, kırmızı veya siyah bir etekten oluşur ve eski Pompei fresklerinde olduğu gibi keskin karelere dönüşen köşeleri vardır. Aynı kenarın eklendiği küçük siyah bir önlük... Göğüsde çaprazlanmış, bağlanmış ve arkadan sarkan beyaz tülbent ve kenarları sarkan geniş hasır şapka bu kıyafeti tamamlıyor.”⁴⁵¹

İkinci seyyahımız ise Gabriel Bonvalot’tur. Bonvalot, Salyan ahalisinin kıyafetleri hakkında şu şekilde bilgiler vermiştir:

“Müslümanların hicri yılbaşı olması sebebi ile pazar kapalı ve ahali en güzel kıyafetlerini giymiş bir şekilde yürüyorlar. Uzun etekli dar çerkeska (Kafkasya’ya özgü bir kıyafet) çok sık görülüyor. Onlar daha kısa birçoğunun göğüs kısmı açık ve dizden daha aşağıda olmayan kıyafetler giyorlar. Öte yandan koyun postundan olan başlıkları daha yüksek ve daha geniş. İnsanların ayakkabıları da farklı, mesela daha yüksek çizme giyorlar. Parmakların ucunda kıvrılan, ayak boşluğuna kadar gelen tahta bir topuğu olan çeşit çeşit geniş terlikleri var. Ayaklar çıplak ya da yünlü çoraplarla kaplanmıştır, bunların çoğu üzerinde renkli figürler vardır. Bu ayakkabıların giyilme alışkanlığını elde etmek gerekiyor, çünkü arkadaşlarımdan birinden gözlemlediğim gibi, patates üzerine yürüme hissiyatı veriyorlar.”⁴⁵²

O’donovan 1885 yılında Bakü’de Han Bahçesinde Avrupalılar, Yahudiler, Rus Köylüleri, Malakanlar ve Gürcülerin giyimleri hakkında bilgi vermişken, Bonvalot 1886 yılında Salyan’da gördüğü Müslümanların kıyafetlerini tarif etmiş, böylece iki seyyahın

⁴⁵¹ E. O’donovan, **a.g.e.**, s. 30-32

⁴⁵² G. Bonvalot, **a.g.e.**, 28-31

verdiği bilgiler birbirini tamamlamıştır. Bu ifadelerden vardığımız sonuç ise, Azerbaycan’da her etnik ve dini grubun kendine has giyim tarzı olduğu ve bu kültürün muhafaza edilmeye çalışıldığıdır.

3.2.3. Efsaneler

Azerbaycan hakkında en çok bilinen efsane Kız Kulesi Efsanesidir. Kız Kulesi ya da Kız Kalesi; Bakü’de İçerişehir’de bulunmaktadır. Yapıldığı dönemde Hazar Denizi kıyısında olan yapı, sular çekilince kıyıdan uzakta kalmıştır. İnşa tarihi konusu tartışmalı olmakla birlikte genel kanı bu yapının 12. Yüzyıldan kalma olduğudur.⁴⁵³ Togan, Kız Kulesinin Selçuklular Devrinde yapıldığını düşünmektedir.⁴⁵⁴ Azerbaycan’a giden seyyahların en çok söz ettiği efsane de Kız Kulesi efsanesidir. Bu efsanenin farklı yorumlamaları bulunmaktadır.

Muraviev Kız Kulesi’nden şu şekilde söz etmiştir;

“ Kıyıda yüksek bir kule bulunuyor. İsmi Kız Kulesi ve trajik bir hikâyesi var. Eski zamanlarda Bakü’nün hükümdarı kendi öz kızına âşık olmuş. Onun kendi eşi olabileceği bir yer arzu etmiş. Kız uzun zaman boyunca babasını reddetmiş fakat sonunda onunla bir anlaşmaya varmış. Babası deniz kenarında ona yüksek bir kule yapmalymış, böylece kız utancını saklayabilirmiş. Kule hızlıca inşa edilmiş ve kız babasını kulenin yüksekliğini gösterme bahanesi ile en yüksek noktasına götürmüş. Babası aşağı bakmak için eğildiğinde kız onu arkadan itmiş, sonra da babasının arkasından kendini denize atmış ”⁴⁵⁵

Efsanenin babanın kızına âşık olup onunla evlenme isteğinde olduğu versiyonda, bu efsanenin Türk Kültürüne ait olmadığı anlaşılmaktadır. Türk efsanelerinde kızına âşık olan baba figürü bulunmamaktadır. Ayrıca Sâsâni Hükümdarı II. Yazdigert zamanında kızların erkek kardeşleri ve babaları ile evlenmelerine izin verildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁴⁵⁶ (bunu doğrula) Bu yüzden efsane Sâsâni kültürü ile ilişkilendirilebilir.

⁴⁵³ Yüksel Sayan, Bakü Kız Kalesi, Sanat Tarihi Dergisi, Sayı: XV/1, 2006, İzmir, s. 113-115

⁴⁵⁴ Z. V. Togan, “Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası”, sayı: 2, s.74

⁴⁵⁵ Muraviev, a.g.e., s. 4

⁴⁵⁶ Yaşar Kalafat, **Azerbaycan-İran-Anadolu-İrak Halk İnançları Hattı**, Berikan Yay., Ankara, 2012, s. 157

Kız kulesi ile ilgili bilgi veren bir diğerk seyyah Marsh'tır. Marsh'ın Kız Kulesi hakkında ifadeleri şöyledir;

“Denize bakıldığında büyük boyutlardaki bir kule ve hala varlığını sürdüren perde duvarların bir kısmı olmak üzere eski bir yapının kalıntıları görölüyor.

Bu kule ile ilgili "Virgin's Leap" isimli bir efsane söylenmektedir. Eski bir Pers yöneticinin kararlı bir hanımefendi olan bir kızı varmış. Bu kız babasına itaat etmeyi reddetmiş, nüfuzlu yaşlı bir asille evlenmek istememiş. Bunun sonucu olarak bu kasvetli kuleye kapatılmış. Bir gece Bakü'deki insanlar tüm şehri kaplayan parlak bir ışık tarafından uyandırılmışlar. Nedenini araştırırken, şaşırtıcı bir şeyi görmüşler. Kulenin zirvesinde büyük bir işaret ateşi yanıyormuş ve yanında beyazlar içerisindeki kızı görmüşler. Bakmak için toplandıklarında, yandaki dağın zirvesinde de işaret ateşi yakmış olan zırhlı bir adam silueti görmüşler. Ateşler yakıldıkları kadar hızlı bir şekilde söndürölmüşler. Baba bunun sebebini sorduğunda kızının bir sevgilisinin olduğunu öğrenmiş ve bu onların haberleşme yöntemiymiş. Kız petrol ile ıslattığı geceliklerini yakıyor, erkek ise bulunduğu yerde sızan gazı tutuşturuyormuş. Bu yaşananlardan sonra baba katılığını arttırmış, kızın sevgilisi gündüz balıkçı kılığında kulenin altına gelmiş. Kız babasının huzurundayken bir anda korkulukları aşmış ve sevgilisinin kollarına sıçramış. İkisi de yere savrulmuş ve büyük bir dalga gelip onların birbirlerine sarılı bedenlerini götürmüş.”⁴⁵⁷

Efsanenin bu versiyonunda ilgi çeken nokta kızın kıyafetlerini petrol ile ıslatıp yakması, erkeğin ise yeraltından sızan gazı tutuşturmasıdır. Görölüyor ki petrol ve doğalgaz Azerbaycan'ın efsanelerinde bile önemli bir yer edinmiştir.

Brayley Hodgetts, Kız Kulesine çok kısa bir şekilde değinmiştir. Onun edindiğı bilgiye göre Bakü'nün bu ünlü kulesi, kızı kulenin en yüksek noktasından kendini atan bir han tarafından yapılmıştı.⁴⁵⁸

Kız kulesine ilişkin son olarak W. Jackson'ın verdiği bilgilere değineceğiz. Jackson'ın gittiğı dönemde deniz feneri olarak kullanılan Kız Kulesi hakkındaki efsanenin birçok versiyonunu duymakla birlikte, seyahatnamesinde sunduğı hikâye şu şekilde olmuştur;

⁴⁵⁷ H. C. Marsh, **a.g.e.**, s. 51-52

⁴⁵⁸ E. A. B. Hodgetts, **a.g.e.**, s.162

"Zalim ve yaşlı Han kendi kızına âşık olmuştu. Haliyle kız onun isteklerini reddetmişti. Son ısrarında ise ülkedeki en yüksek kuleyi inşa ederse onun isteklerini yerine getireceğini söyledi. Yapının tamamlandığı gün kız kendisini düşünmeden korkuluklardan denize attı."

Bunun dışında başka birine söz vermesine rağmen genç kızdan aşkına karşılık isteyen bir aşığın romantizmi ya da yine karışık bir trajediye sebep olan baba ve oğulun güzel bir genç kıza âşık olması gibi farklı efsaneler duyduğunu da belirtmiştir.⁴⁵⁹

Marsh, Bakü'deki bir efsaneden daha bahsetmiştir. Seyyah Bakü'deki emir subayı ile çıktığı tekne gezintisinde yerleşimin olmadığı alçak bir tepenin üzerinde bir türbe görmüştür. Ona anlatılana göre buraya yaşlı bir şeyh gömülmüş. Bu şeyh, kasabanın kötülüğü yüzünden burayı "Baku Bey" ya da "Sonsuza dek rüzgarlar essin." diyerek lanetlediği söylenirmiş.⁴⁶⁰ Fakat bu efsane hakkında diğer seyyahlar bir bilgi vermemiştir. Bu efsanenin, Azerbaycan'ın "yel baba" efsanesinin bir kesiti olma ihtimali yüksektir. Yel Baba ve Yel Dağı üzerine efsanelerden şu şekilde kesitler bulunmaktadır:

"Dünyadaki rüzgarın yönetimi yel babanın elindeydi. Halk harman savururken, rüzgar çıkıp samanın tanelerden ayrılması için yel babayı çağırırdı. Yel Baba da gelip harmanı savurur, taneyi bırakır, samanı da atı için alırdı."

*"Hiçbirşey kendiliğinden olmaz. Rüzgarı da estiren vardır. İsmi Yel Baba'dır. O istediğinde rüzgar eser, istemediğinde esmez. Yel dağı da ziyarette. Kimin dileği var ise gelir, adak adar, kurban keserdi. Bunlar her dinden olurdu."*⁴⁶¹

Türk Kültürünün öğeleri arasında efsanelerin önemli bir yeri vardır ve Azerbaycan da bu açıdan çok zengindir. Azerbaycan'da birçok efsane ve destan olmasına rağmen seyyahlar genellikle "Kız Kulesi" efsanesinden söz etmişlerdir. Ayrıca Marsh bir türbeden

⁴⁵⁹ A. V. W. Jackson , a.g.e., s. 37

⁴⁶⁰ H. C. Marsh, a.g.e., s. 55

⁴⁶¹ **Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər**, Bakı, Şərq-Qərb Yay., 2005, s. 52-53

ve buna yönelik bir inanıştan bahsetmiştir. Azerbaycan'ın efsane zenginliği, ne yazık ki seyahatnamelere yansımamıştır.

3.2.4. Törenler

Halkların kültürlerinin en önemli unsurlarından birisi de merasimlerdir. 19. Yüzyılda Azerbaycan'da O'donovan bir cenaze törenine, Bonvalot'ta Nevruz kutlamalarına şahit olmuştur.

İlk olarak O'donovan'ın şahit olduğu cenaze merasiminden söz edilmelidir. Edmond O'donovan(1885) Azerbaycan gezisi sırasında bir cenaze törenine denk gelmiştir ve gördüklerini şu şekilde aktarmıştır;

“Gence'den sonraki 4. durakta Tatar(Türk) cenaze alayına şahitlik etme imkânım oldu. İlk olarak tepeden tırnağa silahlı 20-30 kişilik atlı bir grup geldi. Sonra önde, eyer topuzunun karşısındaki tek bir süvari, yaralıları savaş alanından çıkarmak için kullanılanlara benzer bir İran halısı ile sarıldı. Yan uçları vücudu sararak bir araya getirilmişti ve iple bağlanmıştı. Ardından ölünün arkadaşlarından oluşan uzun bir konvoy çok görkemli bir şekilde cenaze temposu ile hareket etti.”

O'donovan'ın söz ettiği “arkadaşlardan oluşan uzun konvoy”, yani cenaze alayı kültürünün eski Türklerden beri var olduğu bilinmektedir.⁴⁶² O'donovan'ın denk geldiği cenaze töreni bu şekilde gerçekleşmiştir. Seyyah gördüğü mezar taşları hakkında da şu cümleleri sarf etmiştir. *“İlk fark ettiğim şey Tatar mezar taşlarındaki değişiklik oldu. Onlar Osmanlı Türklerinin sarık taşlarından ya da Şii Farsların yassı bir şekilde uzanan levhalarından tamamen farklıydı. Tatar mezar taşları 18 inç yüksekliğinde ve taştan*

⁴⁶² Jean Paul Roux(çev. A. Kazancıgil), **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, İşaret Yay., İstanbul, 1994, s. 225

oyulmuş mızrak başını temsil ediyor ya da onları devasa sürahi tıpaları ile daha iyi karşılaştırabilirim.”⁴⁶³

Bir diğer seyyah Bonvalot(1886) ise seyahat ettiği sırada halkın Nevruz kutlamalarına şahit olmuştur. Azerbaycan’da nevruzdan önce herkes kendine yeni elbiseler alır, evlerde temizlik yapılır, bağ ve bahçeler düzeltilir, ağaçlar, güller budanır, ağaç dipleri bellendir, su arkları temizlenir ve bağlar sulanırdı. Nevruz’da ise herkes erkenden kalkar yeni elbiselerini giyerdi.⁴⁶⁴ Bonvalot’un yazdıkları da kaynaklardaki bilgiler ile örtüşmektedir. Ona göre Nevruz’da (Yeni Yıl) ahali pazarı kapatır ve en güzel kıyafetlerini giyerdi. Bu büyük festival vesilesiyle, Şii Müslümanlar kendilerini kına ile boyar; neredeyse tüm elleri, sakalları ve saçları kırmızı renkte parlardı. Sokaklarda çok fazla insan vardı ve hepsi neşeli ve mutluydu.⁴⁶⁵

Azerbaycan kültürüne dair seyyahların paylaştıkları son unsur bunlardır. Görüldüğü üzere Azerbaycan halkı Rus işgalinden sonra da kültürünü korumaya ve yaşatmaya çalışmıştır.

⁴⁶³ E. O’donovan, **a.g.e.**, s. 21

⁴⁶⁴ Akram Najafov, **Azerbaycan Halk İnanışları**, Y. L. Tezi, Konya, 2019, s. 30-31

⁴⁶⁵ G. Bonvalot, **a.g.e.**, s. 31

SONUÇ

Azerbaycan, insanlığın en eski tarihlerinden günümüze dek çok tercih edilen yerleşim yerlerinden olmuştur. İlk feodal devletlerin kurulmasından başlayarak, günümüze dek gerek jeopolitik ve jeostratejik konumu, gerek zengin doğal kaynakları sebebiyle Azerbaycan toprakları üzerine devletlerarası mücadeleler sık sık yaşanmıştır. Azerbaycan'ın yaşadığı tarihteki en önemli dönüm noktası kuşkusuz Kaçarlar ile gerçekleştirdiği mücadeleden galip çıkan Rus İmparatorluğu'nun bu toprakları işgalidir.

Rus işgali Azerbaycan'da birçok dengeyi altüst etmiştir. Ruslar 19. Yüzyılın başında Azerbaycan'daki hanlıklara kısmen varlıklarını sürdürme hakkı tanımışsa da, zaman içerisinde Azerbaycan Hanlıkları'nı lağvetmiş, bölgede kendi idari sistemini kurmuştur. Azerbaycan ahalisi Rus memurların adaletsizliğinden rahatsızlık duymuş, buna yönelik birçok isyan çıkmıştır. Azerbaycanlılar hem Rus işgali sırasında hem de işgalden sonra 19. Yüzyılın ilk yarısında birçok isyan çıkarmıştır. Fakat bu isyanların, özellikle yüzyılın ikinci yarısında ekonominin düzelmesi ile son bulduğu görülmektedir.

Ruslar Azerbaycan'da yalnızca idari sistemi değiştirmemiştir. Azerbaycan'ın kaderini değiştiren, hatta günümüz Azerbaycan'ının milli meselesi olan Ermeni işgalinin temeli, Rus işgali sonrası nüfus dengesinin değiştirilmesi ile atılmıştır. Ruslar Azerbaycan'a yönelik büyük bir göç politikası uygulamıştır. Burada amaç Hristiyanlaştırma siyaseti ve bununla beraber bölgedeki etnik çeşitliliği arttırarak Azerbaycan'ı daha kolay elde edebilmektir. Bu amaçlar çerçevesinde Ermeniler, Rus köylüler ve Almanlar, Azerbaycan topraklarına yoğun olarak göç ettirilmiştir. Bölgeye yeni gelen bu Hristiyan nüfus için bölge halkının topraklarına el konulmuştur. Hristiyanlar, Azerbaycan Müslümanlarına karşı açık bir şekilde kayırılmıştır. Müslümanları din

değiştirmeye teşvik etmek için vergi muafiyeti kozu kullanılmıştır. Kısacası Rus idaresi, Hristiyanlaştırma amacıyla devletin tüm imkânlarını Azerbaycan’da kullanmıştır.

Azerbaycan’a Hristiyanlaştırma politikası amacı ile göç ettirilen önemli unsurlardan biri Rus tarikat mensuplarıdır. Malakanlar, Duhoborlar, Skopzenler gibi Ortodoks Kilisesi’ne muhalif gruplar Azerbaycan’a göç ettirilerek hem Rusya içerisindeki muhalifler sürülmüş, hem de Müslüman Azerbaycan’da Hristiyan nüfusu arttırılmıştır. Bu şekilde Ruslar “göç” ettirme politikasını en verimli şekilde kullanmışlardır. Dikkat çeken nokta Azerbaycan halkının, Rus tarikatlarının inançları konusunda çok fazla bilgilerinin olmayışıdır. Bir Rus tarikatının “İstavrozu eksik çıkardığı için” sürüldüğünün düşünülmesinin sebebi, bu Rus tarikatlarının içine kapanıklığı ile açıklanabilir. Yani Rus tarikatları, Rus idareciler gibi Hristiyanlaştırma amacı gütmemekte, Azerbaycan halkı ile yoğun bir iletişime girmemektedir.

Ruslar, Rus tarikatlarından Hristiyanlaştırma konusunda verim alamadığı gibi Almanlardan bekledikleri verimi alamamışlardır. Çünkü Almanlar Azerbaycan’ı bir geçiş noktası olarak görüyor, buradan kutsal toprakları Kudüs’e gidiş vaktinin gelmesini bekliyorlardı. Bölgenin demografik yapısını yüksek oranda alt üst ederek Güney Kafkasya’yı Hristiyanlaştırma politikasına en çok hizmet eden grup da Ermeniler olmuştu.

Hristiyanlaştırma politikası hakkında Rusların geldiği son nokta faaliyetlerinin “Ortodokslaştırma” siyasetine dönüşmesidir. Buna, bölgeye göç etmiş olan Ortodoks Hristiyanların bazılarının mezhep değiştirmesi, bazılarının ise dinden uzaklaşmaları sebep olmuştur.

Çalışmanın başlığında da belirtildiği üzere, 19. Yüzyıl seyyahlarının seyahatnameleri tezin ana kaynaklarıdır. Seyahatnameler ile ilgili belirtilmesi gereken nokta, Azerbaycan adına pek rastlanmamasıdır. 19. Yüzyılda bölge genellikle, Azerbaycan isminden ziyade, Elizavetpol(Gence), Bakü, Şamahı gibi şehir isimleri ile anılmaktadır.

Seyyahlar Azerbaycan’ın nüfus yapısı hakkında bilgiler vermişlerdir. Müslüman seyyahlar ahaliden söz ederken Müslümanların etnik gruplardan bahsetmeyip, Hristiyan

toplulukların Ermeni, Rus gibi etnik durumlarını belirtmeyi tercih etmişlerdir. Müslümanları ise yalnızca Şii-Sünni olarak ayırmışlardır.

Azerbaycan'daki etnik gruplar hakkında Avrupalı seyyahların daha çok bilgi verdiği görülmüştür. Seyahatnamelerdeki bilgiler genellikle doğru kabul edilmekle birlikte bazı yanlış ve tartışmaya açık olanlar da yer almıştır. Örneğin “Şamahı halkının çoğunun Ermeni olduğu” yönünde verilen bilginin de misyoner bir seyyahın çarpıtması olduğu diğer seyahatname ve kaynaklar ile karşılaştırıldığında anlaşılmıştır. Ekseriyette seyyahlar Azerbaycan'da Türklerin çoğunlukta olduğunu bilgisini vermişlerdir.

Bölgede Türk, Ermeni ve Ruslara ek olarak Alman ve Finlerin bulunduğu Bakü, seyyahlar için hem Avrupalı hem Asyalıdır. Bakü'de farklı kültürlerden bir mozaik oluşmuş, bu durum Bakü'ye gelen seyyahlarda iyi hisler uyandırmıştır.

Göç politikaları doğrultusunda Azerbaycan topraklarında Ermenilerin sayıları arttıkça ve Rus idaresi tarafından etnik gruplar arasında ayırım yapıp Ermeniler Müslümanlara göre çok daha avantajlı bir konuma geldikçe, Müslümanlar ve Ermeniler arasında gerilimler yaşanmaya başlamıştır. Böylece bir sonraki yüzyılda yaşanacak Türk-Ermeni çatışmalarının temelini bu yüzyılda atıldığı görülmüş ve bu konuda, 1905 yılında bölgenin durumunu gözlemleyen seyyah Williams Jackson'ın verdiği bilgiler ile Osmanlı arşivleri arasında bağ kurularak yaşanan çatışmalar doğrulanmıştır.

Azerbaycan'ın, özellikle de Bakü'nün karışık nüfus yapısı, halkta bazı yozlaşmalara sebep olmuştur. Seyyahların dikkatini çeken en büyük yozlaşma unsuru alkol tüketimidir. Bölgede alkol tüketimi hem bol şarap üretimi, hem de Rus işgalinden sonra alkollü içecek üretimine önem verilmesine dayandırılabilir.

19. yüzyılda Azerbaycan'daki en büyük değişim ve gelişim alanı ekonomi olmuştur. Tartışmasız; ekonominin lokomotif de petroldür. Azerbaycan'a, özellikle de Bakü'ye gelip, petrol üretiminden söz etmeyen seyyah yoktur. Petrol ve Bakü, birbirinden ayrılmaz iki kelime halini almıştır. Bu hem Bakü'de en çok meşgul olunan iş kolu olması hem de Bakü'nün havası, suyu ve toprağında bile hissedilmesinden kaynaklanmaktadır.

Rus işgalinden sonra, bilhassa 19. Yüzyılın ikinci yarısında petrol üretiminde çok mühim gelişmeler kaydedilmiştir. Petrol üretimi 1873 yılından öncesine göre kat kat artmıştır. Seyyahlar Azerbaycan hakkında birçok konuda yüzeysel bilgiler vermesine rağmen, petrol üretiminin teknik yanlarını adım adım anlatmışlardır. Bu durum, petrolün seyyahları ne kadar etkilediğini göstermektedir.

Bu dönemde yabancı yatırımcılar Bakü’de toplanmaya başlamış, kurulan büyük şirketler yalnızca petrol üretimi ile değil, işlenmesi ve taşınması ile de ilgilenmiştir. Petrolü taşımak için getirilen çözümler doğrultusunda zincirleme bir şekilde gemicilik ve demiryollarında da ilerlemeler kaydedilmiştir. Bakü Limanı, Rus İmparatorluğunun en önemli limanlarından biri haline gelmiştir. Ticaretin ve ticaret yollarının gelişmesi Azerbaycan’da diğer iş kollarında da inkişafa yol açmıştır.

19. yüzyılda büyüyen ve gelişen iş kollarından sayılmasa da tarım konusunda seyyahların en çok vurguladıkları noktalardan biri Bakü topraklarının verimsizliğidir. Verimli toprakları olan şehirlerden getirilen topraklarla yapılan parklar onlar için oldukça ilgi çekicidir. Taşınması ve bakımı düşünüldüğünde maliyeti yüksek olabilecek bu parklar Rus idaresi tarafından yapılmış, Rus idaresinin Bakü’ye verdiği önemi göstermiştir.

Seyyahlar, Azerbaycan’ın dini yapısından da söz etmişlerdir. Müslüman seyyahlar, Azerbaycan’daki seyyahları Sünni-Şii olarak ayırırken yabancı seyyahlar, Azerbaycan Müslümanlarını tanımlamak için birleştirici olarak genellikle “Tatar” kelimesini kullanmışlardır. 19. Yüzyılda herhangi bir mezhepsel çatışmadan söz edilmemektedir.

Müslümanlar arasında herhangi bir mezhepsel gerginlik yokken, James Bassett isimli seyyahın özellikle Ermeni cemaati ile ilgili verdiği bilgilere göre Hristiyan gruplar arasında ayrışmalar bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Rus tarikatlarının da Ortodoksluğa yönelik muhalefeti sebebiyle Azerbaycan’a sürülmesi bu konuya başka bir örnek olarak gösterilebilir.

Seyyahların sözünü ettiği bir diğer din olan Zerdüştlük hakkında ise bu dine tâbi olan kimselerden bahsedilmemiştir. Zerdüştlük, Bakü ateşgâhı ile anılmıştır. Fakat

ateşgâhın Zerdüşt tapınağı değil de Hindular tarafından yapılan bir tapınak olduğuna değinen seyyahlar da olmuştur.

Seyyahlar şehirlerin dış görünüşü ve mimarisinden söz ederken Şamahı'nın depremlerle yerle bir olduğuna çoğunlukla değinmişlerdir. Şamahı'nın bir asır içerisindeki değişimi bu çalışmada açıkça görülmüştür. 18. Yüzyılda Bell, 19. Yüzyılın başında Muraviev, Şamahı'dan görkemli bir şehir olarak bahsederken 19. Yüzyılın ikinci yarısında diğer seyyahlar yıkıntılardan söz etmiştir.

Bakü, seyyahların hakkında en çok bilgi verdiği şehirdir. Bakü'nün dış görünüşü, petrol kaynakları, ateşgâh ve son olarak da Kız Kulesi'ne ilişkin seyahatnamelerde birçok bilgi bulunmaktadır. Kız Kulesi, seyyahların ilgisini çeken bir yapı olmuştur. Bu yapıya ilişkin efsaneler duyan seyyahlar, bu efsaneleri seyahatnamelerine yansıtmışlardır. Farklı yönlerine rağmen, seyyahların anlattıklarının bir han ve kendini kuleden atan kızı konusunda ortak bir noktada buluştukları görülmüştür.

Azerbaycan'ın, işgalden sonra çok kültürlü hale gelmesinin etkileri, seyahatnamelerde de görülmektedir. Örneğin farklı etnik grupların farklı tarzlarda kıyafetler giyinmesi, Azerbaycan'daki kültürel mozaiği açıkça ortaya koymaktadır. Burada dikkat çeken nokta, Yahudi, Gürcü, Ermeni, Türk ve Rus köylüler birbirinden farklı, geleneksel kıyafetlerini giyerken, “üst sınıf” olarak tanımlanan Avrupa'dan gelenler aynı tip kıyafetler giyinmiştir. Buradan yola çıkıldığında Azerbaycan'da Almanlar, Avrupalı Ruslar ve İsveçliler ayrı ayrı kültür toplulukları değil, Avrupa kültürünün alt unsurları olarak var olmuşlardır.

KRONOLOJİ

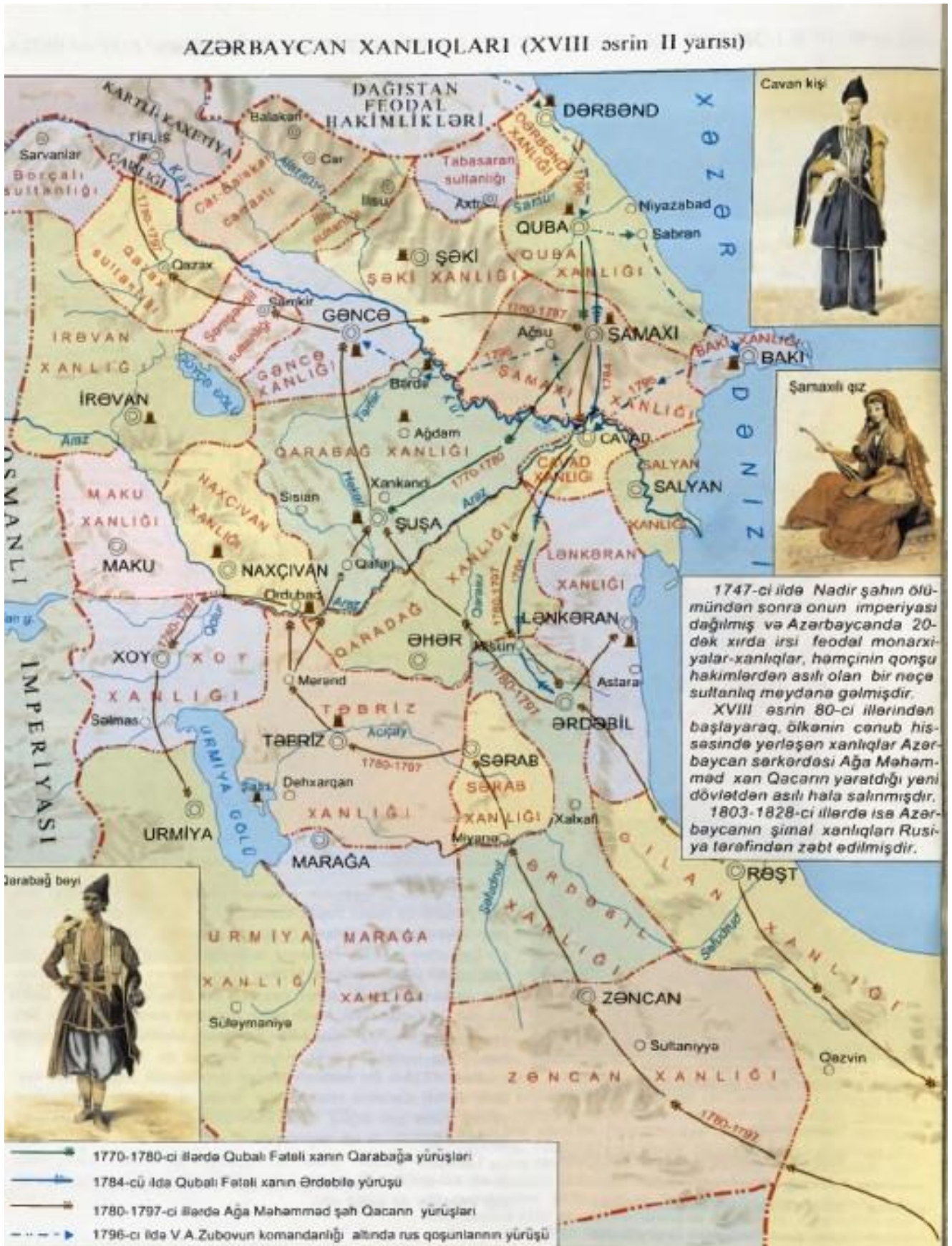
- 226 Azerbaycan'ın Sâsâniler tarafından işgalinin başlaması
- 627 Büyük Bizans-Sâsâni Savaşı
- 642 Sâsâni Devleti'nin çöküşü ve Azerbaycan'ın Müslümanlar tarafından işgalinin başlaması
- 661 Dört Halife Dönemi'nin sona erip Emevi Devri'nin başlaması ve Azerbaycan'ın Emevi hâkimiyetine girmesi
- 750 Emevi Dönemi'nin sona erip Abbasi Devri'nin başlaması ve Azerbaycan'ın Abbasi hâkimiyetine girmesi
- 778 Araplara karşı ilk Hürremi isyanı
- 816 Babek İsyanı
- 837 Babek İsyanı'nın Hilafete hizmet eden Türk komutan Afşin tarafından bastırılması
- 861 Şirvanşah Devleti'nin kuruluşu
- 893 Sâci Devleti'nin kuruluşu
- 929 Sâci Devleti'nin yıkılışı
- 941 Sâlâri Devleti'nin kuruluşu
- 951 Şeddadi Devleti'nin kuruluşu
- 979 Sâlârilerin Revvadiler tarafından yıkılışı
- 1040 Selçuklu Devleti'nin kuruluşu
- 1045 Oğuzların Kafkasya'ya gelişi
- 1062 Revvadiler'in Selçuklular tarafından yıkılışı
- 1067 Şeddadi Devleti'nin Selçuklular tarafından yıkılışı ve Şeki'nin Selçuklular tarafından ele geçirilmesi
- 1086 Kafkasya'daki eski feodal devletlerin tamamen Selçuklu'nun eline geçmesi
- 1119 Taht kavgaları sonucu Irak Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkması ve Azerbaycan'ın bu devletin hâkimiyeti altında kalması
- 1148 Atabeg İldeniz'in Azerbaycan valisi olması ve bölgeye hükmetmeye başlaması

- 1194 Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışı
- 1220 Moğolların ilk Kafkasya hareketi
- 1225 İlidenizli Hanedanı'nın sona ermesi ve Celaleddin Harzemşah'ın Azerbaycan'ı işgale başlaması
- 1231 Moğolların Şirvan'ı tamamen ele geçirmesi ve Azerbaycan'daki Harzemşah hâkimiyeti ile Şirvanşah Hanedanlığı'nın tamamen yıkılışı
- 1239 Moğolların Derbent'i işgali ile Azerbaycan'ın tamamen Moğol Hâkimiyetine girmesi
- 1260 Azerbaycan'ın Hülagü Han'a mülk olarak verilmesi
- 1340 İlhanlı Devleti'nin çöküşü ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletlerinin Azerbaycan'a kısmen hâkim olması
- 1467 Karakoyunlu Devleti'nin yıkılışı
- 1503 Şah İsmail'in Azerbaycan'ı işgale başlaması
- 1514 Akkoyunlu Devleti'nin yıkılışı
- 1722 Safevi Devletinin Çöküşü
- 1723 I. Petro'nun emri ile Azerbaycan üzerine sefere çıkan Rus ordusunun Bakü'yü kuşatması
- 1801 Rusların Gürcistan'ı topraklarına katması
- 1803 Rusların Car-Balaken'i işgali
- 1806 Kuba ve Bakü'nün işgali
- 1812 Rus - Kaçar İranı Savaşı ve İran'ın mağlup olması
- 1813 Gülistan Antlaşması'nın imzalanması
- 1815 Şeki'nin işgali
- 1820 Şirvan'ın işgali
- 1822 Karabağ'ın işgali
- 1828 II. Rus-Kaçar Savaşı ve Kaçarların mağlup olması ile Türkmençay Antlaşmasının imzalanması ve Rusların Azerbaycan'a tamamen hâkim oluşu

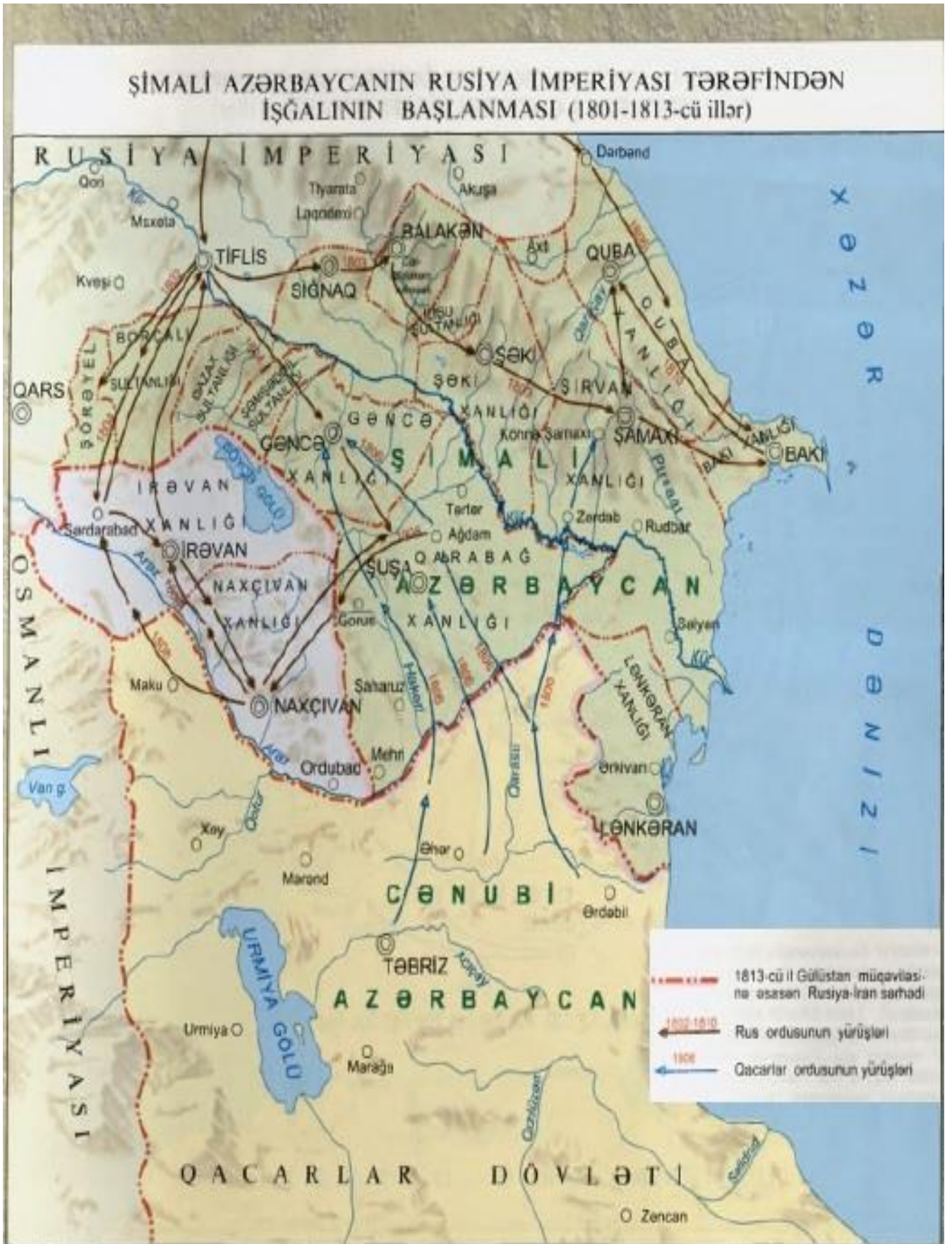

EKLER

Ek 1: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan Hanlıkları

Ek 2: Azərbaycan Tarih Atlasına Göre 1801-1813 yıllarında Azərbaycan

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞGALININ BAŞA ÇATDIRILMASI (1826-1828-ci illər)

RUSİYA İMPERİYASI

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN

QACARLAR DÖVLƏTİ

AZƏRBAYCAN

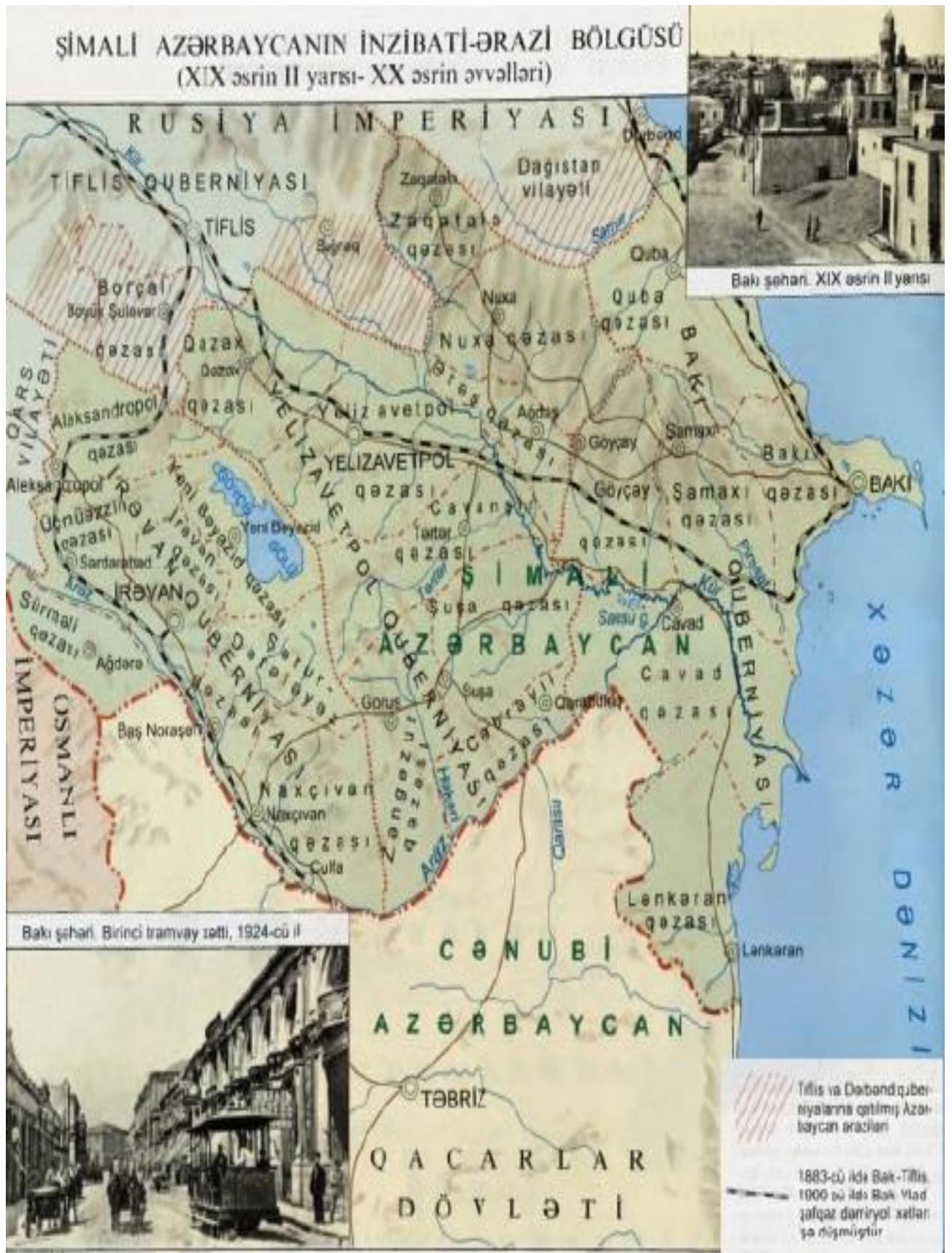
OSMANLI İMPERİYASI

XƏZƏR DƏNİZİ

Legend:

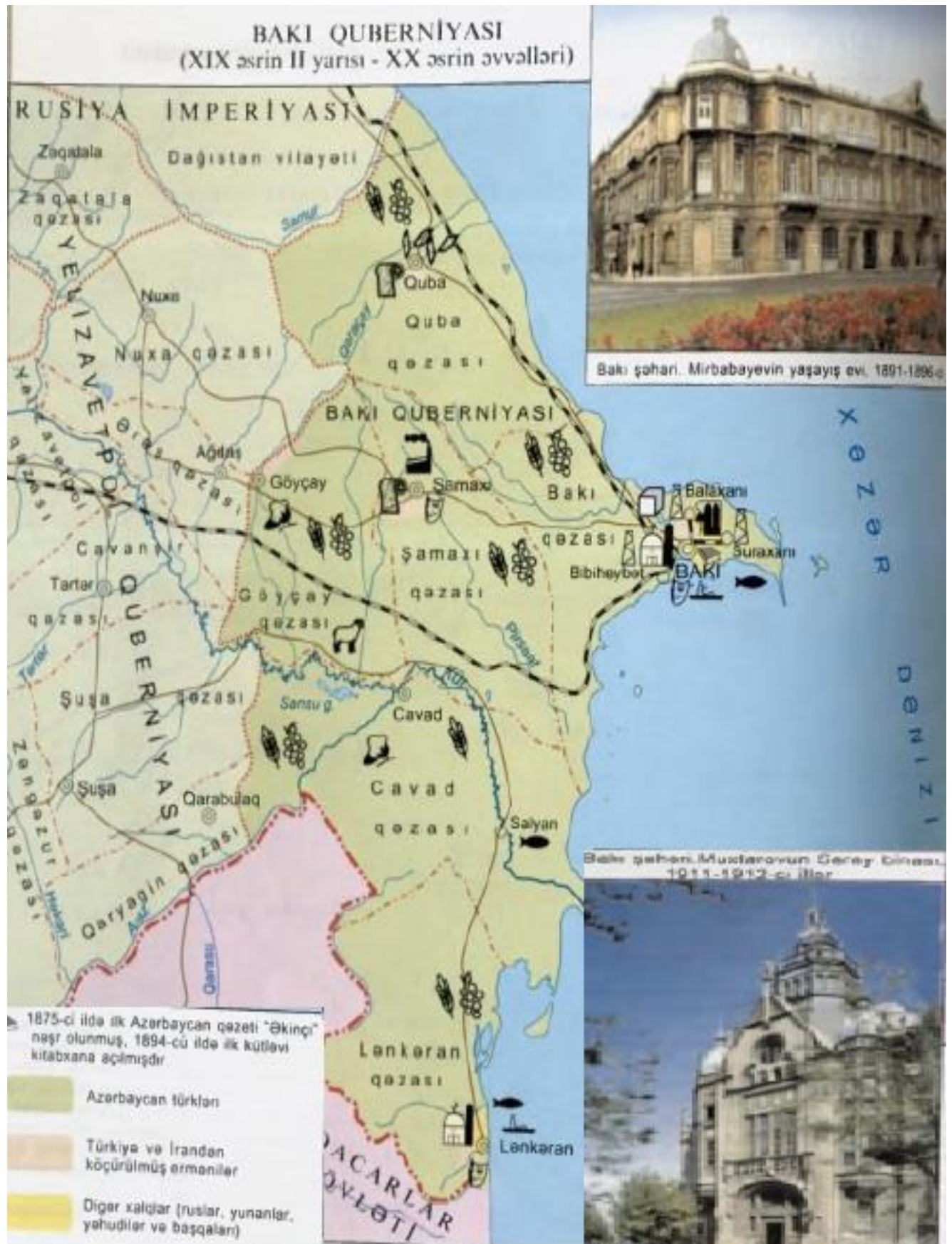
- Türkmençay müqaviləsinə əsasən Rusiya-İran səmadi
- 1826 Cəfər ordusunun və aya-ayın xanların yürüşləri
- 1827 Rus ordusunun yürüşləri
- Rus ordularına qarşı xalq gəlişləri

Ek 4: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Azərbaycan'ın İdari Birimlere Bölünməsi

[illegible]

Ek 6: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bakü Eyaleti

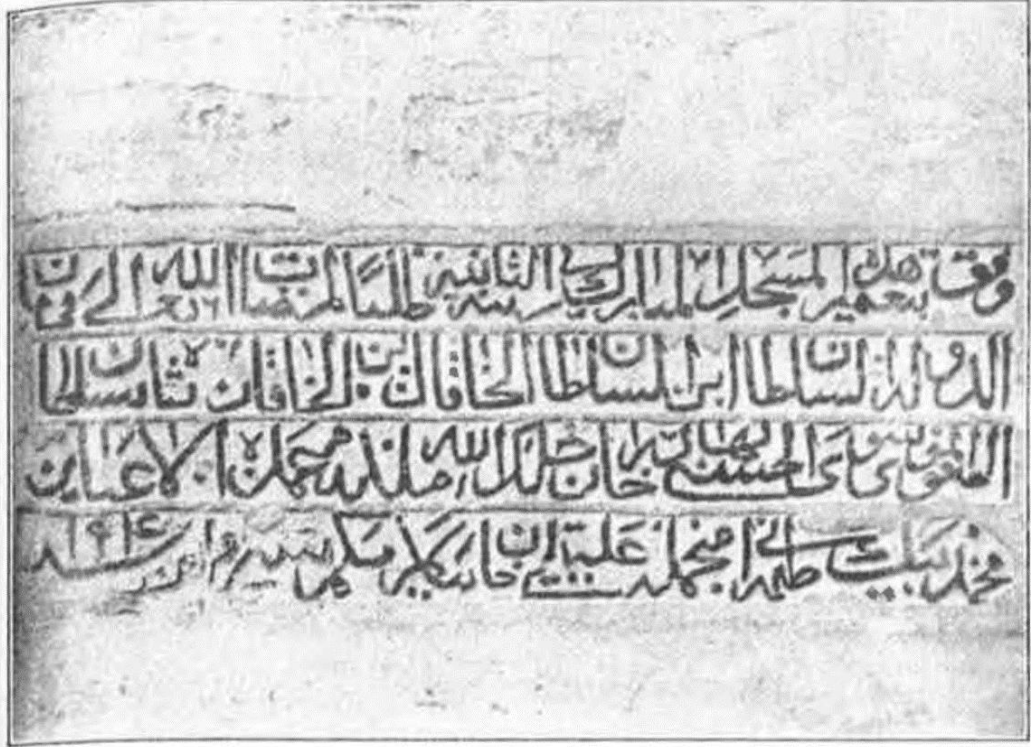

Ek 7: Edmond O'donovan'ın Türkmen kıyafetleri ierisinde bir fotoğrağı ve imzası

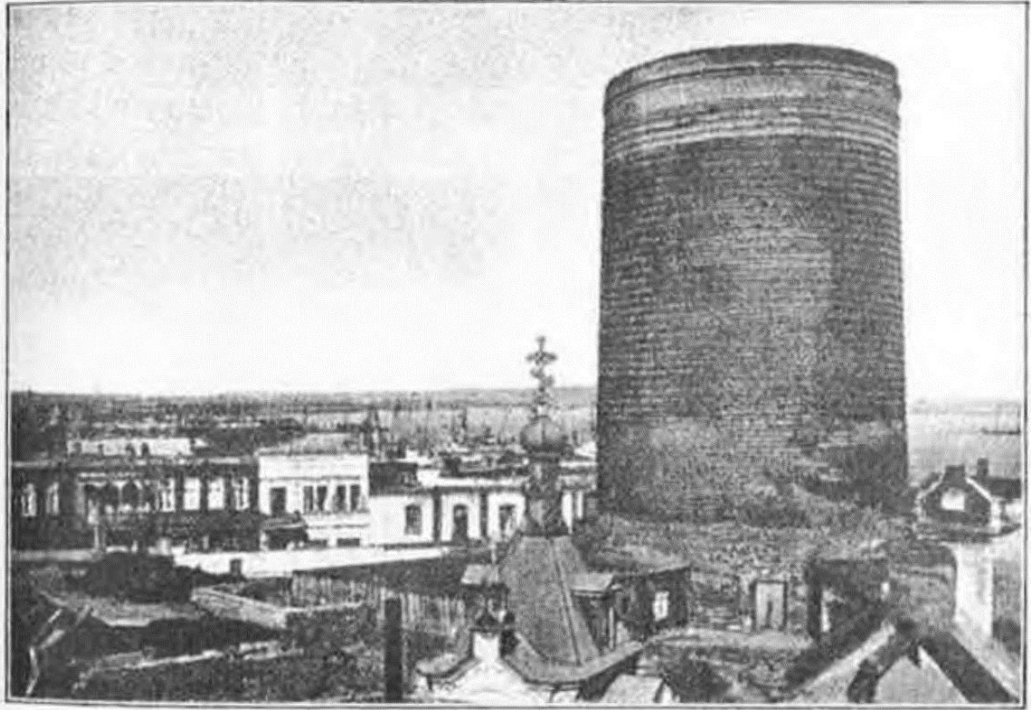

Edmond O'Donovan

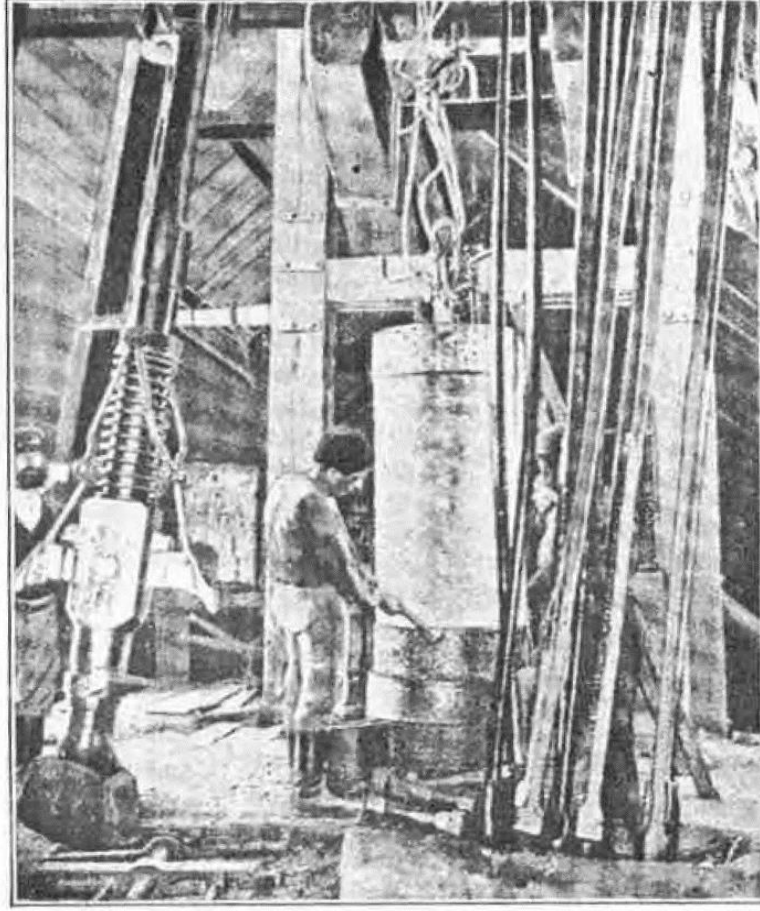
Ek 8: Williams Jackson'dan Şirvanşahlar Sarayı'ndaki Arapça bir yazıt ve Kız Kulesi

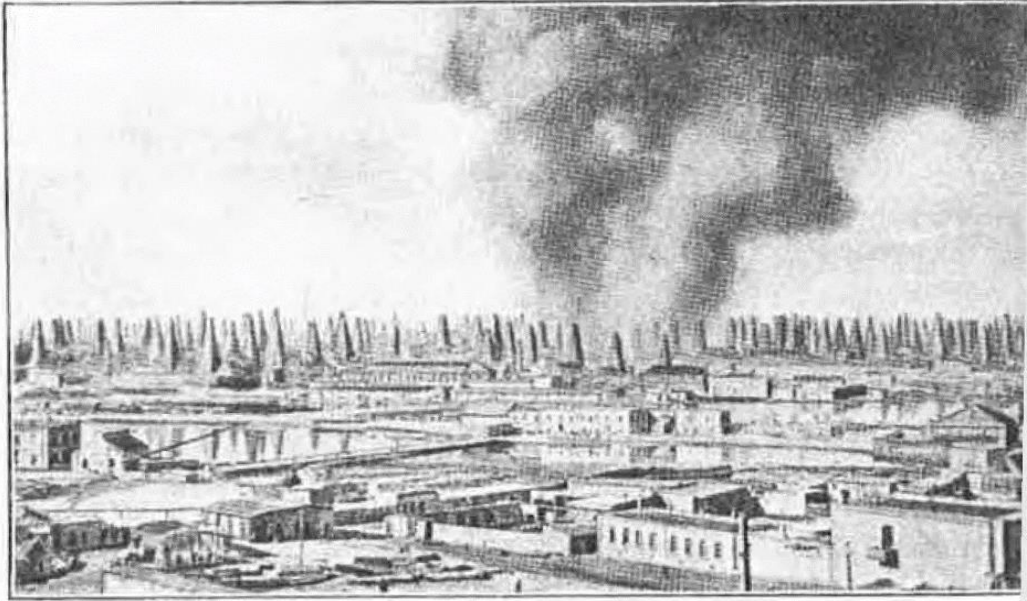
ARABIC INSCRIPTION ON THE MOSQUE, BEARING THE DATE 194 A.H. = 809 A.D., IN THE REIGN OF BAHADUR KHAN

Ek 9: Williams Jackson'dan bir petrol kuyusu ve Balahani'daki petrol sahası

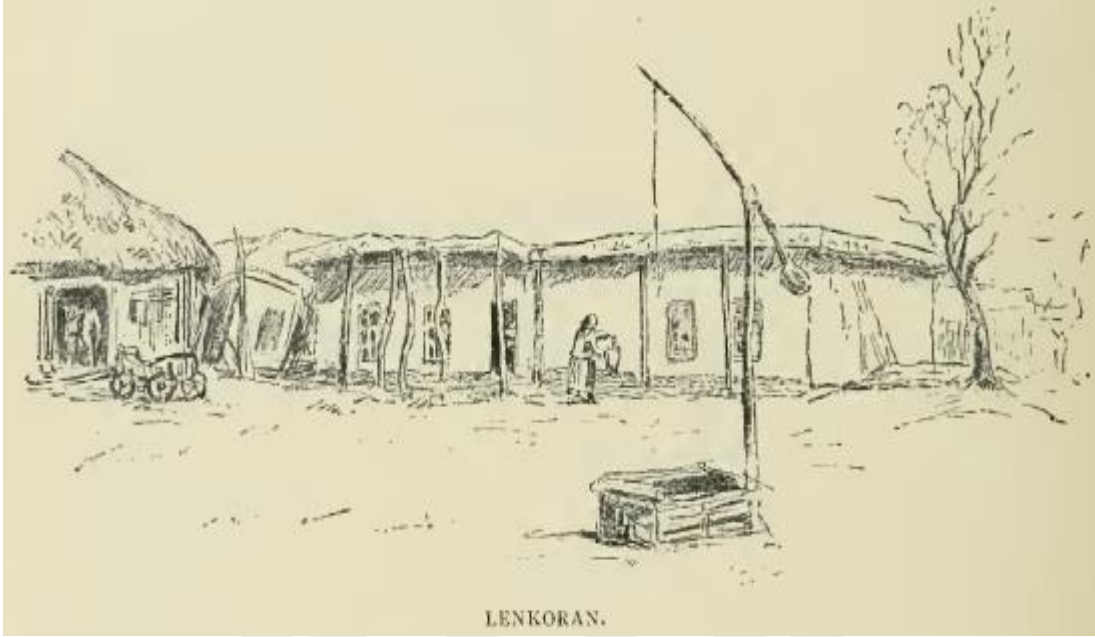
THE BOILER AND MACHINERY OF A PETROLEUM WELL

Ek 10: Williams Jackson'dan Ateşgâh'ın dışardan görünüşü

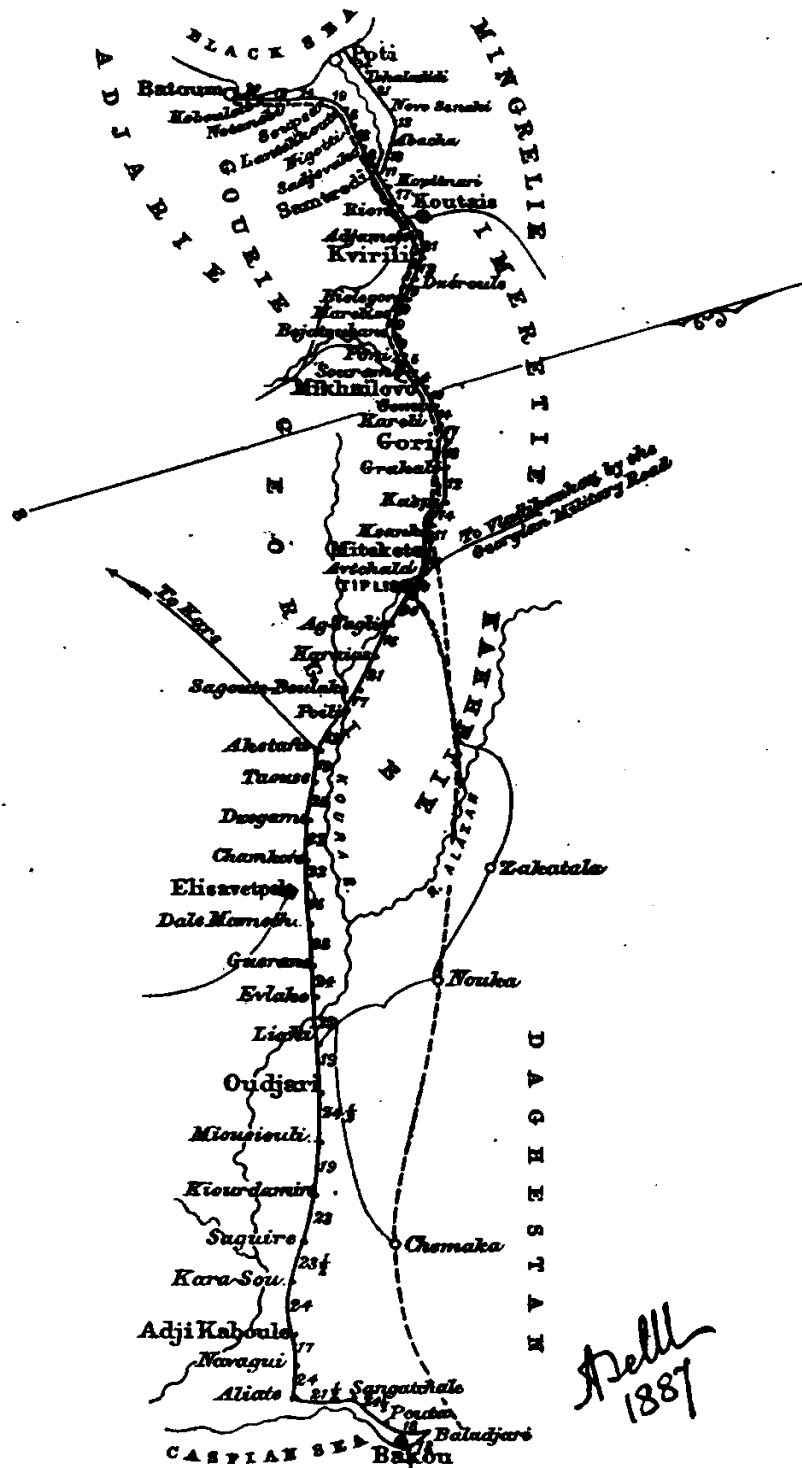
Ek 11: Bonvalot'un Seyahatnamesinden Lenkeran ve Türk Evleri ve Giyimleri

TRANS-CAUCASUS RAILWAY.

Scale
0 20 40 60 80 100 120 140 Versts

Railway———; Roads———; Proposed Petroleum Pipe line———

SINOGRAPHED AT THE SURVEY OF INDIA OFFICES, CALCUTTA JANUARY 1889.

ÖZET

YAVUZ, Sedanur, XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Azerbaycan, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019

Bu çalışmanın amacı; Kafkasya’da ve Türk Devletleri arasında önemli bir yere sahip olan Azerbaycan’ın, 19. Yüzyıl içerisinde bulunduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve dini vaziyetin değerlendirilmesidir. Bu değerlendirme, söz konusu yüzyılda bölgeyi ziyaret etmiş olan seyyahların verdiği bilgiler ışığında yapılmıştır. Azerbaycan’a gelen seyyahlardan alınan bilgiler tasnif edilip, karşılaştırma yapılarak kullanılmıştır. Seyahatnameler, Azerbaycan’ın bu dönemde özellikle kültürel ve ekonomik durumunun ve Rus işgalinin bölgeye etkisinin aydınlatılması açısından çok önemli kaynaklardır.

Çalışmanın giriş kısmında tezin planına ek olarak “Seyyah” ve “Seyahatname” kavramları ile bunların tarih bilimindeki yerleri açıklanmıştır. Birinci bölüm kısaca Azerbaycan Tarihi ve bölgenin 19. Yüzyıldaki sosyo-ekonomik ve siyasi vaziyetini içermektedir. İkinci ve üçüncü bölümler ise seyahatnameler ışığında Azerbaycan’ın sosyal, iktisadi, kültürel ve dini vaziyetinin anlatılmasından ibarettir. Sonuç bölümü Azerbaycan’ın 19. Yüzyıla kadar olan tarihinden, şehirlerin 19. Yüzyıldaki durumuna dek tüm çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Azerbaycan, Ekonomi, Kültür, Tarih

ABSTRACT

YAVUZ, Sedanur, Azerbaijan, According to Travellers in XIX. Century, Master Thesis, Ankara, 2019

The purpose of this study is the assessment of the social, cultural, economic and religious situation of Azerbaijan which has an important place in the Caucasus and between the Turkic States, in the 19th century. This assessment, was made in the light of the information provided by the travellers who visited the region in the mentioned century. The information, received from travellers coming to Azerbaijan was classified and used by comparison. Travel bookss are very important sources in order to clarify the cultural and economic situation of the Azerbaijan in this period and the effect of the Russian occupation on the region.

In the introduction part of the study, in addition to the plan of the thesis, the notions of “traveller” and “travel books” and their place in historical science are explained. The first section briefly contains the history of Azerbaijan and the socio-economic and political situation of the region in the 19th century. The second and third chapters are about the social, economic, cultural and religious situation of Azerbaijan in the light of travel books. The conclusion part is a general assessment of the whole study from the history of Azerbaijan until the 19th century to the situation of the cities in the 19th century.

Key Words: Travel book, Azerbaijan, Economy, Culture, History

KAYNAKÇA

1. Aka, İsmail, “Timurlular”, TÜRKLER, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
2. Akpınar, Yavuz, “Resulzade, Mehmed Emin”, DİA, TDV Yay. , İstanbul, 2008, c. 35
3. Alizade, Mehmet Ali, "Azerbaycan İpek Sanayii", AYB, İstanbul, 1932, Cilt: 1, Sayı: 10
4. Alizade, Mehmet Ali, “Azerbaycanın İktisadi Vaziyetine Bir Bakış 1. Petrol ve İstihsalât Tarihçesi", AYB, İstanbul, 1932, , Cilt: 1, Sayı: 3
5. Armaoğlu, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, Alkım Yay., İstanbul, 2010
6. Aşurbeyli, Sara, Bakü Şehrinin Tarihi, çev. Sevinç çgl, Teas Press Yay., İstanbul, 2017
7. Avcı, Casim, ” Yâkut el-Hamevî”, DİA, TDV Yay., 2013, İstanbul, c. 43
8. Aydoğmuşoğlu, Cihat, “Abbas Mirza(1789-1833) ve Dönemi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2011, c.4/19
9. Aydoğmuşoğlu, Cihat, “İslam Coğrafyacılara Göre Azerbaycan”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015, c. 8/38
10. Aydoğmuşoğlu, Cihat, Tarihte Tebriz, Berikan Yay., Ankara, 2014
11. Azrbaycan toponimlrinin ensiklopedik lğti. Şrq-Qerb, Bakı, 2007, c. 1-2
12. Baker, Valentine, “Clouds In The East: Travels and Adventures on The Perso-Turkoman Frontier”, William Clowes and Sons, London,1876
13. Bakıxanov, Abbaskulu Ağa, Glstani-İrm, Müminin Neşr., 2001, Baku
14. Bala, Mirza, “İl-deniz”, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, c. 5-2
15. Barthold, Vasilij V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Kültür Yay., Ankara, 1975
16. Bassett, James, “ Persia: Land Of Imams”, London, 1887
17. Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)

18. Baykara, Tuncer, “Zeki Velidi Togan”, D.İ.A., TDV Yay., İstanbul, 2012, c. 41, s. 209-210
19. Bell, John, “Travels From St. Petersburg In Russia To Diverse Parts Of Asia”, 1762, Vol. 1
20. Bigi, Muhammed Zahir, Maveraünnehir’de Seyahat, haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yay., İstanbul, 2005
21. Bilge, Sadık M., Osmanlı Çağı’nda Kafkasya, Kitabevi Yay., İstanbul, 2015
22. Bonvalot, Gabriel, “Through The Heart Of Asia Over The Pamir To India”, London, 1889, Vol. 1
23. Buniyatov, Ziya Musa , “Azerbaycan”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1991
24. Buniyatov, Ziya Musa ve Nailə Vəlixanlı, “Xürrəmilər və Babəkilər hərəkətinin sonrakı çıxışlara təsiri və tarixi əhəmiyyəti”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007
25. Buniyatov, Ziya Musa, ”I Varaz Tiridatın hakimiyyəti və Azərbaycanın qəti olaraq Xilafətin tərkibinə qatılması”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.2
26. Buniyatov, Ziya Musa, Azərbaycan VII-IX. Əsrlərdə, Şərq-Qərb, Bakı, 2007
27. Bünyatov, Ziya Musa, Azərbaycan Atabegləri Devleti, Teas Press, İstanbul, 2017
28. Bünyatov, Ziya Musa, “Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaranması” Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.2
29. Bünyatov, Ziya Musa, “Böyük Səlcuqilər imperiyasının dağılması. İraq Səlcuq sultanlığının yaranması”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.2
30. Chaumont, M.L., “Albania” Encyclopedia Iranica, I/8, pp. 806-810
31. Çakmak, Mehmet Ali, “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 7

32. DİA, “Abbas Mirza”, DİA, TDV Yay., İstanbul, 1988, c.1
33. Dursun, Davut, “Bakü”, DİA, TDV Yayınları, 1991, c.4
34. Durmuş, İlhami, İskitler, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2008
35. Əfəndiyev, Oqtay, “Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması və genişlənməsi”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.3
36. Efendizade, Oktay, “Gence”, DİA, TDV Yayınları, 1996, c. 14
37. Eliyarov, S. S., Y. M. Mahmudov, Azərbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar, Azərbaycan Universiteti Neşr., Bakü, 1989
38. Əliyev, İqrar, “Mada- Atropatena Dövləti ”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007
39. Əliyev, İqrar, S. M.Qaşqay, “Urmiya gölü hövzəsində ilk siyasi qurumlar”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007
40. Əliyev, K.H., “Albaniya eramızın hüdudlarında və ilk əsrlərində. Parfiya və Romaya qarşı mübarizə”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007
41. Emenova, Aynur, “Tebriz Hanlığı”, TÜRKLER, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c. 7
42. Eravcı, Mustafa, “Safevî Hanedanı”, TÜRKLER, Ankara, 2002, c.7
43. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər, Bakı, Şərq-Qərb Yay., 2005
44. Fərzəlibəyli, Şahin, “Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Teymurilər və Osmanlı dövləti ilə mübarizə”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.3
45. Forster, George, “ A Journey From Bengal To England, Through The Northern Part Of India, Kashmire, Afghanistan And Persia , And Into Russia By The Caspian-Sea”, R. Faulder and Son, London, Vol. 2, 1808

46. Göde, Halil A., Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserin Çeviri ve İncelemesi, Y. L. Tezi, Kayseri, 1993
47. Gündüz, Şinasi, "Mecûsîlik", DİA, TDV Yay., 2003, Ankara, c. 28
48. Gündüz, Tufan, "Safeviler", DİA, TDV Yay., İstanbul, 2008, c. 35
49. Güner, Ahmet, "Müsâfirîler", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, c.32
50. Halilova, Terane, "Rusya'nın Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma Siyasetine Karşı Ortaya Çıkan İsyanlar: Car-Balaken Örneği", VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/2, 2016
51. Hansman, John F., "The Question of Aratta", Journal of Near Eastern Studies, The University of Chicago Press, Vol. 37, No. 4, Chicago, 1978
52. Hodgetts, E.A. Brayley, "Round About Armenia", London, 1896
53. İbn'ül Esir, İslam Tarihi, Bahar Yay., İstanbul, 1986, c.2
54. İbn'ül Esir, İslam Tarihi, Bahar Yay., İstanbul, 1987, c.9
55. İpek, Ali, Azerbaycan Tarihine Giriş, Lalezar Yay., Ankara, 2007
56. İsmailov, Mahmud, "İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi", Çev. Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2014
57. İsmailov, Mahmud, "Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilası", Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2007, c.4
58. İsmayılov, M.Ə. ve d., "İslahatdan Sonrakı Dövrə Kapitalist Münasibətlərinin İnkişafı", Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.4
59. İsmayılov, M.Ə. ve P.Ş.Milman, "Kapitalist Münasibətlərinin Meydana Çıxması, Aqrar, İnzibati-Məhkəmə və Şəhər İslahatları", Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.4
60. İstahri, Ülkelerin Yolları, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, 2015, İstanbul, s.

61. Jackson, A.V. Williams, “From Constantinople To The Home Of Omar Khayyam”, Gorgias Press, New Jersey, 2002
62. Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklu Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972
63. Kalafat, Yaşar, Azerbaycan-İran-Anadolu-Irak Halk İnançları Hattı, Berikan Yay., Ankara, 2012
64. Köprülü, Orhan F., “İslâm Ansiklopedisi”, DİA, TDV Yay., İstanbul, 2001, c. 23
65. Kurban, Vefa, “18-19. Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum”, Dokuz Eylül Üni. SBE Dergisi, c. 11-1, 2009
66. Kütükoğlu, Mübahat, Tarih Araştırmalarında Usûl, TTK Yay., Ankara, 2017
67. Le Messurier, Augustus, “From London to Bokhara and A Ride Through Persia”, Richard Bentley and Son, London, 1889
68. Marsh, Hippisley Cunliffe “ A Ride Through Islam: Being A Journey Through Persia and Afghanistan to India, via Meshed, Herat and Kandahar”, Edwards and Co., London, 1877
69. Mehmed Emin Efendi, İstanbul’dan Asya-yı Vustaya Seyahat, haz. İsmail Aka, C. Telci ve V. Günay, İrfan Kül. Eğ. Mer., İzmir, 1998
70. Mehmetov, İsmail, Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı : Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Ötüken Neş., İstanbul, 2009
71. Memmedov, Süleyman, “Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan”, TÜRKLER, Ankara, 2002, c.6
72. Merçil, Erdoğan, Büyük Selçuklu Devleti, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul, 2017
73. Mesudî, Murûc Ez-Zeheb(Altın Bozkırlar), Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul, 2004
74. Minorsky, Vladimir, “Lenkeran”, İ.A., Maarif Basımevi, İstanbul, 1957, c. 7
75. Minorsky, Vladimir, “Müsâfirîler”, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c.8

76. Minorsky, Vladimir, "Caucasia IV", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1953, Vol. 15, No. 3
77. Minorsky, Vladimir, A History of Sharvan and Darband, Cambridge, 1958
78. Mounsey, Augustus H., "A Journey Through The Caucasus And The Interior Of Persia", London, 1872
79. Muradaliyeva, Elmira, Toprağın Kanı, Teas Press, İstanbul, 2017
80. Muraviev, "Muraviev's Journey To Khiva Through The Turcoman Country", Rusça'dan İngilizce'ye çev.Philipp Strahl, Calcutta, 1871
81. Mürselov, Cengiz, "İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi", Y.L. Tezi, İstanbul, 2007
82. Najafov, Akram, Azərbaycan Halk İnanışları, Y. L. Tezi, Konya, 2019
83. Naskalı, Esko, "Sasaniler", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2009
84. Nesibli, Nesib, Azərbaycan Tarihi, Altınordu Yay., Ankara, 2019
85. Nusretoğlu, Telman, Azərbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri, Ötüken Neşr., İstanbul, 2017
86. O'donovan, Edmond, "The Merv Oasis", London, 1882, Vol. 1
87. Öğün Bezer, Gülay, "İldenizliler", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, c.22
88. Özaydın, Abdülkerim, "İbn'ül Esir, İzzeddin", DİA, TDV Yay., 2000, İstanbul, c.21
89. Özcan, Azmi, "İslam", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, c.23
90. Piriye, Vaqif, "Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın istila olunması", Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, 2007, c.3
91. P'yankov, Igor, "Sakalar", TÜRKLER, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2006
92. Resulov, Vagif, Azərbaycan'ın Tarihi Coğrafiyası, Y. L. Tezi, Ankara, 2000, s. 176-177
93. Reşîdü'd-Din Fazlullah, Cami'ü't-Tevârih, Selenge Yay, İstanbul, 2010

94. Rodoplu, Fatma, “Mehmed Emin Resulzade’nin Azerbaycan Tarihi, Rusça’dan Türkçe’ye Çeviri ve Değerlendirmesi”, Y.L. Tezi, İzmir, 2012
95. Roux, Jean Paul (çev. A. Kazancıgil), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yay., İstanbul, 1994
96. Sander, Oral, Siyasi Tarih, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 2010
97. Sayan, Yüksel, Bakü Kız Kalesi, Sanat Tarihi Dergisi, Sayı: XV/1, 2006, İzmir
98. Sayfutdinova, Leyla ve d., “Bakü”, Türk Dünyası Başkentleri(Ankara, Almatı-Astana, Aşkabat, Bakü, Bişkek, Duşanbe, Lefkoşa, Taşkent), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2014
99. Sertkaya, Sema, 15. Yüzyıl İtalyan Seyyahlarının Gözüyle İran, Y. L. Tezi, Ankara, 2019
100. Spuler, Bertold, “İlhanlılar”, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964
101. Strabo, Geography, V. 11, IV
102. Sumbatzadə, Ə.S. ve d., “XIX. Əsrin Birinci Yarısında Azərbaycan İqtisadiyyatı və Sosial Münasibətlər”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.4
103. Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, DİA, TDV Yay., 1989, İstanbul, c. 2
104. Sümer, Faruk, “Kaçarlar”, DİA, T.D.V. Yay., İstanbul, 2001, c. 24
105. Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, DİA, TDV Yay., 2001, İstanbul, c. 24
106. Swietochowski, Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, Bağlam Yay., İstanbul, 1988
107. Şakiroğlu, Mahmut H., “Marco Polo”, DİA, TDV Yay., Ankara, 2003, c. 28
108. Şirin, İbrahim, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorluğu”, Türk Yurdu Dergisi, 2013, Sayı: 310
109. Şükürov, Qıyas, “Bünyadov, Ziya”, DİA, TDV Yay., İstanbul, 2016, c. Ek-1

110. Taneri, Aydın, “Celâleddin Hârizmşah”, DİA, TDV Yay., İstanbul, 1993, c.7
111. Taneri, Aydın, “Hârizmşahlar”, DİA, TDV Yay., İstanbul, 1997, c. 16
112. Taştan, Abdulvahap, “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel canlanma”, Bilig Dergisi, 2003, sayı: 25
113. Togan, Zeki Velidi, “Azerbaycan”, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul
114. Togan, Zeki Velidi, “Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası”, AYB, İstanbul, 1932, Cilt: 1, Sayı: 2
115. Togan, Zeki Velidi, Tarihte Usûl, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985
116. Toksoy, Ahmet, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu’ya yapılan Türk Akınları”, TÜRKLER, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c. 4
117. Tolmacheva, Marina, “MAKDİSÎ, Muhammed b. Ahmed”, DİA, TDV Yay., 2003, Ankara, c. 27
118. Türkdoğan, Orhan, Malakanların Toplumsal Yapısı, Doktora Tezi, Erzurum, 1971
119. Türker, Özgür ve Abdolvahid Soofizadeh, “ Gürcistan’ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşmasından Ağa Muhammed Han’ın Tiflis Seferine”, History Studies, v. 7, 2015
120. Tüysüz, Cem, “Türkmenler”, TÜRKLER, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c. 4
121. Valiyev, E. Doğan Yörük, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti”, SUTAD, 2016, Konya
122. Valiyev, Elvin, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya: Osmanlı, Safevi ve Rusya Kıskaçında”, Y.L. Tezi, Konya, 2014
123. Vəlixanlı, Nəih, “Ərəblərin Azərbaycan’a Yürüşləri”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.2
124. Vəlixanlı, Nailə, “Səcilərin xilafətdəki fəaliyyətləri və Azərbaycan ərazisində dövlət yaratmaları”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007

125. Vəlixanlı, Nailə, “Şirvanşah Məzyədilər (Yəzidilər) dövləti”, Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.2
126. Vəlixanlı, Nailə, Ərəb-Xəzər müharibələri və onların Azərbaycan üçün nəticələri” ,Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakü, 2007, c.2
127. Yazıcı, Hüseyn, “Seyahatnâme”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, c.37
128. Yazıcı, Tahsin, “Erdeşir”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. 11
129. Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Erzurum, 2008, Sayı: 36
130. Yeşilot, Okan, Ateş Çemberinde Azərbaycan, Yeditepe Yay., İstanbul, 2010
131. Yeşilot, Okan, Şah’ın Ülkesinde, Yeditepe Yay., İstanbul, 2014
132. Yıldız, Hakkı Dursun, “Sacoğulları”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yay., İstanbul, 1992
133. Yusifov, Yusif B., ve Z. M. Buniyatov, Azərbaycan Tarixi, Çıraq Neş., Bakü, 2007
134. Yuvalı, Abdulkadir, İlhanlı Tarihi, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul, 2017

İnternet Kaynakları

1. Sara Balabey Kızı Aşurbeyli, Azərbaycan Tarixi Elektron Kitabxanası, [Erişim Adresi]: <http://lib.az/persons/34>
2. Yusif Behlul Oğlu Yusifov, Azərbaycan Tarixi Elektron Kitabxanası, [Erişim Adresi]: <http://lib.az/persons/26>
3. Kafalı, Mustafa, Türk Tarih Görüşü ve Türk’ün Anlamı, video dosyası, [Erişim Adresi]: <https://www.youtube.com/watch?v=XPJ0RR2U56M>
4. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkinda/>
5. “Friedrich Martin von Bodenstedt”, Encyclopedia Britannica, [Erişim Adresi]: <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Martin-von-Bodenstedt>
6. Lasserre, François, “Strabo”, Encyclopedia Britannica, [Erişim Adresi]: <https://www.britannica.com/biography/Strabo>

7. “Presbyterian”, Encyclopedia Britannica, [Erişim Adresi]:
<https://www.britannica.com/topic/presbyterian>
8. Rupert E. Davies, “Methodism”, Encyclopedia Britannica, [Erişim Adresi]:
<https://www.britannica.com/topic/Methodism/America>
9. “Tilak”, Encyclopedia Britannica, [Erişim Adresi]:
<https://www.britannica.com/topic/tilak>
10. Encyclopædia Iranica, [Erişim Adresi], <http://www.iranicaonline.org/pages/about>
11. Abbas Amanat, “Hajji Baba of Ispahan,” Encyclopedia Iranica, [Erişim Adresi]:
<http://www.iranicaonline.org/articles/hajji-baba-of-ispahan>
12. Ernest Tucker, “Jonas Hanway”, Encyclopedia Iranica , [Erişim Adresi]:
<http://www.iranicaonline.org/articles/hanway>
13. Werner, Christoph, “Olearius, Adam”, Encyclopedia Iranica, [Erişim Adresi]:
<http://www.iranicaonline.org/articles/olearius-adam>
14. “İsmayilov Mahmud Əliabbas oğlu”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
[Erişim Adresi]: <http://science.gov.az/forms/skanchavshiesya-chlenyikorrespondentyi/3423>
15. “Tadeusz Swietochowski” [Erişim Adresi]:
<https://www.legacy.com/obituaries/nytimes/obituary.aspx?pid=184187656>